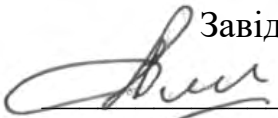

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Кафедра психології

«Допущений до захисту»

 Завідувач кафедри
Карсканова С. В.
(підпис)

«_10_» __12__2025 р

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
на тему:
**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-
ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала:

Студентка 6559 групи

 Піскун Н.

Керівник роботи:

доктор пед. наук, професор

(посада, науковий ступень вчене звання)

Рогальська-Яблонська І.П.

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально науковий гуманітарний інститут

Кафедра психології

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Литвиненко І.С.

(підпис)

« 5 » 09 2025 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Студентці Піскун Наталі

1. Тема роботи: «Психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку».

Керівник роботи: доктор пед. наук, професор Рогальська-Яблонська Інна Петрівна.

Затверджені наказом ректора № 967-уч від «5» вересня 2025 року

2. Термін подання роботи: 1 грудня 2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

Теоретичні основи розвитку розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

Емпіричне дослідження емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

Програма психологічного супроводу розвитку розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

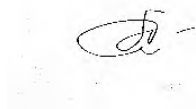
5. Перелік презентаційних матеріалів: презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 11 слайдів, з висвітленням таких питань як об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (2 слайди), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (5 слайдів), висновки (1 слайд).

7. Дата видачі завдання «5» вересня 2025 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	01.09.2025	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	10.09.2025	Список використаної літератури має включати не менше 40 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	10.09.2025-15.09.2025	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	15.09.2025-30.09.2025.	Розділ 1. (15-20 сторінок)
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (констатувальний експеримент).	30.09.2025-10.10.2025	Розділ 2. (15-20 сторінок)
6.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.10.2025 -31.10.2025	
7.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження (формульальний експеримент).	31.10.2025-10.11.2025	
8.	Написання Розділу 3. Подання на перевірку	10.11.2025-22.11.2025	Розділ 3 (20-30 сторінок)
9.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку. Перевірка роботи на академічну доброчесність	22.11.2025-25.11.2025	Загальний обсяг основного тексту роботи 40 – 50 сторінок.
10.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	25.11.2025-28.11.2025	
11.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	28.11.2025-01.12.2025	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	01.12.2025-08.12.2025	
13.	Захист роботи	15.12.2025-25.12.2025	

Студент

(підпис)

Наталія ПІСКУН

Науковий керівник

Інна РОГАЛЬСЬКА-ЯБЛОНСЬКА
(підпис)

АНОТАЦІЯ.

Піскун Н. Психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку. Кваліфікаційна робота зі спеціальності 053 «Психологія», освітньої програми «Психологія». Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2025. 89 сторінок.

Метою дослідження визначено теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку, а також розробити та апробувати програму психологічного супроводу з розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини-дошкільника. У роботі з'ясовано основні особливостями розвитку емоційної сфери дошкільника є такі: во-перше, ускладняється її зміст, закладається загальний емоційний фон психічного життя дитини, у якої формується чотири групи вищих почуттів: моральні, естетичні, практичні, інтелектуальні. З накопиченням дитиною життєвого досвіду стають більш стійкими емпатичні переживання, оскільки вони напряму залежать від рівня розвитку у дошкільника здатності до диференціації та ідентифікації емоційних станів як власних, так і оточуючих людей; по-друге, змінюється експресивна сторона емоцій і почуттів: дитина засвоює «мову» почуттів, вчиться вербально і невербально виражати свої емоції та почуття; дитина поступово оволодіває рефлексією та уміннями довільної регуляції емоцій та почуттів, засвоює соціальні форми їх вияву.

Експериментальна програма розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку передбачала психологічний супровід, як один із видів психологічної допомоги, спрямований на створення сприятливих умов для розвитку емоційного складника емоційно-почуттєвої сфери дошкільників.

Ключові слова: емоційно-почуттєва сфера, діти дошкільного віку, психологічний супровід, емоції та почуття, психічне життя.

ANNOTATION

Piskun N. Psychological features of the development of the emotional and sensory sphere of preschool children. Qualification work in the specialty 053 "Psychology", educational program "Psychology". Mykolaiv: NUK im. adm. Makarov, 2025. 89 p.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the psychological features of the development of the emotional and sensory sphere of preschool children, as well as to develop and test a program of psychological support for the development of the emotional and sensory sphere of a preschool child. The work reveals the following main features of the development of the emotional sphere of a preschooler: firstly, its content becomes more complicated, the general emotional background of the child's mental life is laid, in which four groups of higher feelings are formed: moral, aesthetic, practical, intellectual. As a child accumulates life experience, empathic experiences become more stable, since they directly depend on the level of development of the preschooler's ability to differentiate and identify emotional states of both his own and those of others; secondly, the expressive side of emotions and feelings changes: the child learns the "language" of feelings, learns to verbally and non-verbally express his emotions and feelings; the child gradually masters reflection and the skills of voluntary regulation of emotions and feelings, and learns social forms of their expression. The experimental program for the development of the emotional and sensory sphere of preschool children provided for psychological support as one of the types of psychological assistance aimed at creating favorable conditions for the development of the emotional component of the emotional and sensory sphere of preschoolers.

Keywords: emotional and sensory sphere, preschool children, psychological support, emotions and feelings, mental life.

ЗМІСТ

Вступ.....	7
РОЗДІЛ. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ.....	12
1.1. Емоційна сфера особистості дитини як психологічний феномен.....	12
1.2. Емоційний розвиток як важлива складова психічного розвитку особистості дитини.....	22
Висновки до першого розділу.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	37
2.1. Особливості організації експериментальної роботи	37
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	40
Висновки до другого розділу.....	56
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	58
3.1. Зміст експериментальної програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.....	58
3.2.. Аналіз ефективності експериментальної програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку	70
Висновки до третього розділу.....	76
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	81

Актуальність теми дослідження. Розвиток емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку в психолого-педагогічних дослідженнях вважається однією з провідних характеристик становлення особистості дитини. Зміни соціально-економічних умов життєдіяльності людей в сучасному соціумі обумовлюють збільшення кількості дітей з психоемоційними порушеннями. Сучасний світ наповнений великою кількістю ситуацій, що викликають різні за модальністю емоції в особистості. На жаль з кожним роком додається все більше різновидів життєвих моментів (політичні конфлікти, окупація територій, військові обстріли, вимушене переселення тощо), що викликають значні негативні емоції, в яких особистість потребує підтримки й допомоги. Наявні у суспільстві тенденції призводять до відхилень у процесі соціалізації дітей дошкільного віку, ускладнюють їхнє входження в світ культури міжособистісних взаємин. Відображення соціальних взаємин в переживаннях дитини не тільки визначає емоційний фон, що домінує в емоційно-почуттєвій сфері дитини, але й стає джерелом розвитку і кристалізації її емоційної сфери. Є ще і інший чинник, що примушує сьогодні уважніше і шанобливо відноситися до емоційної сфери, — чинник численних емоційних порушень (розладів) в поведінці дітей і підлітків, клінічних форм захворювань, що виявляються у вигляді різних симптомів. Ці порушення виявляються у вигляді нестійкого настрою як емоційного фону дитини (збудливий або депресивний настрій), у вигляді особливостей характеру (акцентуація по типу дратівливої, гнівної або надзвичайно податливої поведінки), у вигляді деяких соціально неприйнятних нахилів і залежностей (крадіжка, наркозалежність і ін.). Емоційні порушення у дітей (а саме вони складають найбільше число випадків за наслідками звернень в психологічну консультацію) можуть бути різного ступеню тяжкості. Вони можуть свідчити про захворювання (у вигляді неврозу, психопатії, шизофренії і т.д.), що починається, а можуть мати непатологічні форми, проте представляти серйозні утруднення для виховання. Точна і глибока діагностика цих симптомів, корекція і прогноз розвитку дітей з такими симптомами мають величезне значення для здоров'я дитини і її життя, а також для життя всієї сім'ї.

Загальновідомо, що розвиток ключових новоутворень емоційно-почуттєвої сфери особистості відбуваються в основному в дошкільному періоді дитинства. Це надає важливого значення розвитку емоційної сфери дитини, яка стає регулятором важливих життєвих функцій, чинником формування складної системи її емоційного світовідчуття. Вивчення психологами загальних закономірностей емоційного розвитку на різних етапах дошкільного періоду дитинства значно поглиблює розуміння механізмів соціального, особистісного та інтелектуального розвитку дошкільників. У межах системно-діяльнісного та особистісно зорієнтованого підходів, на яких базуються сучасні освітні стандарти дошкільної та початкової освіти, емоційний розвиток обґрунтовується переважно з позицій появи в емоційній сфері дитини новоутворень на певних етапах дитинства. Значення цих новоутворень формується на основі емоційно-експресивного розвитку: становлення емоційної регуляції спілкування і поведінки, розвитку емоційної взаємодії і соціальних емоцій.

Отже, дослідницький інтерес до проблеми емоцій і почуттів як фундаментальної сфери психічного розвитку людини, як базису її душевного життя значно виріс. Водночас, ці базисні категорії, до яких сьогодні активно звертаються і психологи, і педагоги, потребують глибокого розкриття в самій психологічній науці через наявні у суспільстві чинники, що ускладнюють цей процес. У наукових працях педагогів і психологів (Л. Артемова, А. Богуш, О. Вовчик-Блакитна, І. Карабаєва, О. Кононко, В. Котирло, Т. Піроженко, О. Терещенко, Н. Трафаїла, Ю. Приходько) підкреслюється особлива емоційна чутливість дітей до різноманітних емоційно-образних стимулів, важливість їхніх емоційних реакцій на безпосередні враження під час повсякденної життєдіяльності та контроль за емоційним розвитком особистості в контексті збереження її психічного здоров'я.

Актуальність теми дослідження обумовлена загостренням протиріч між об'єктивною необхідністю процесу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини та необхідністю налагоджування спеціально організованого спілкування, спрямованого на структуризацію емоційного світу дітей, створення

психолого-педагогічних умов для різнохарактерних емоційних проявів, що і визначило вибір теми кваліфікаційної роботи: «Психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку, а також розробити та апробувати програму психологічного супроводу з розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини-дошкільника.

Об’єкт дослідження – психологічні закономірності розвитку особистості у дошкільному віці.

Предмет дослідження – процес розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури розкрити особливості емоційної сфери особистості дитини як психологічного феномену.
2. Визначити специфіку емоційного розвитку дошкільника як важливої складової його психічного розвитку.
3. Емпірично дослідити психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.
4. Розробити та апробувати програму психологічного супроводу з розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини-дошкільника.

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань було застосовані теоретичні (теоретичний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних досліджень) та емпіричні (методи опитування, тестування, бесіда, спостереження за дітьми), методи обробки даних (узагальнення та систематизація). Для досягнення цілей дослідження використовувався психодіагностичний комплекс з трьох методик: Методика «Знайди собі друга», Бесіда для усвідомлення дітьми власних емоційних станів, Методика «емоційна ідентифікація», спрямована на

виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку.

Теоретичне значення дослідження. Розширено та поглиблено наукові уявлення щодо розвитку емоційно-почуттєвої сфери особистості в період дошкільного дитинства, про психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

Практичне значення. Розроблено програму емпіричного вивчення психологічних особливостей розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку, яку можна використати у роботі психолога з дітьми дошкільного віку в закладах дошкільної освіти. Розроблено програму психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини-дошкільника, що стане у нагоді батькам, які прагнуть розвинути емоційно-почуттєву сферу своїх дітей, а також стануть в нагоді практичним психологам та вихователям, які працюють з дітьми старшого дошкільного віку задля навчання дітей навичкам ідентифікації, вербалізації та регуляції емоцій.

Експериментальна база дослідження: Експериментальне дослідження проводилося впродовж 2024–2025 навчального року на базі закладів дошкільної освіти в місті Херсон. Дослідницьку вибірку діти старшого дошкільного віку. Чисельність вибірки — 32 дитини. З них – 16 дітей – експериментальна група та 16 – контрольна.

Апробація результатів дослідження. результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри психології навчально-наукового гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова та були представлені на Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики», яка відбулась у квітні 2025 року на базі НУК імені адмірала Макарова.

Публікації. Основний зміст і результати роботи висвітлено у 1 публікації, а саме:

1. Піскун Н.Г. Основні напрями розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини дошкільного віку. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*. 4 квітня 2025 року. Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. С. 548-551.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, висновків, додатків, списку використаних джерел (включає 63 найменування українських та зарубіжних авторів). Основний зміст роботи викладено на 75 сторінках комп'ютерного набору, містить 5 таблиць і 1 рисунок. Повний обсяг роботи – 84 сторінки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

1.1. Емоційна сфера особистості дитини як психологічний феномен

Впродовж дитинства емоції проходять шлях прогресивного розвитку, набуваючи все більш багатого змісту і все більш складних форм під впливом соціальних умов життя і виховання.

У психологічному словнику-довіднику термін «емоції» тлумачиться як «психічні стани і процеси в людини і тварини, у яких реалізуються їхні ситуативні переживання. Через емоції виявляється позитивне або негативне ставлення індивіда до предметів та явищ навколишнього світу, до інших людей, до самого себе» [44, с.61].

Емоції є певними психічними станами, що виникають у відповідь на різноманітні зовнішні та внутрішні впливи. У психології термін «стани» описується як психічні відображення, що характеризується одночасною стабільністю та змінністю. Психічні процеси реалізуються через стани, які виявляються через взаємодію особистості з оточуючим світом. Однією з ключових характеристик психічного стану є ставлення особистості, яке визначається її формуванням. Через сприйняття реальності та відношення до себе як суб'єкта активності виявляються основні аспекти психічного світу. Психічний стан є глибинним аспектом психіки, який відображає ставлення особистості до її внутрішніх психічних явищ. Вони проявляються через різні фізичні та психологічні ознаки, такі як зміна серцевого ритму, дихання, вираз обличчя, поведінка та інше. Емоції можуть бути як позитивними (наприклад, щастя, радість, любов), так і негативними (гнів, страх, розчарування, сум), які впливають на наше сприйняття світу та на наші дії.

Вишневський С. В. зазначає, що основні емоційні стани, що відчуває людина, діляться на: емоції, почуття й афекти. Емоції і почуття передбачають процес, спрямований на задоволення потреби, мають ідеаторний характер і

знаходяться як би на початку його. Афекти – це особливо виражені емоційні стани, супроводжувані видимими змінами в поведінці людини, що їх відчуває [4, с. 21].

Емоційний процес є особливим видом процесів регуляції, актуалізованих під впливом подій, що викликають зміни у стані організму або у його стосунках з середовищем, або зміну актуального стану рівноваги між суб'єктом і середовищем. Емоційне життя дитини — це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Як вказує А.Ревть, «це особлива форма існування дошкільника в навколишньому світі, коли він класифікує об'єкти реальної дійсності на «приємні» і «неприємні». Пізнаючи світ і певною мірою змінюючи його, дитина переживає все, з чим стикається: відчуває задоволення і незадоволення, радість і горе, обурення і захоплення, гнів і сором, упевненість у собі і ніяковість та ін. Різноманітні переживання дитини, в яких виявляється її ставлення до того, що діється навкруги, називаються емоціями і почуттями. В емоціях і почуттях відображений вибіркового характер людської свідомості. Найчастіше переживання викликані тими об'єктами, які набувають для дитини певного життєвого значення, стають для неї цінними, оскільки сприяють або перешкоджають задоволенню різних її потреб» [48, с. 189]. Дитина диференціює явища дійсності на двох рівнях — понятійному і ціннісному. На першому, який здійснюється розумом, вона прагне встановити сутність того чи іншого об'єкта, його призначення, систему зв'язків з іншими. На другому рівні передбачається аналіз душевний, коли об'єкт сприймається дитиною як не відсторонений, тобто такий, що має до неї відношення, стосується її, не лишає її байдужою. Відчуття дитиною цінності того чи іншого об'єкта, переживання нею його приємності (неприємності) спонукає до активних дій, перетворюється на мотив діяльності. Мотивом можуть бути лише визнані дитиною цінності, а не запропоновані чи нав'язані кимсь.

У розвитку особистості, в набутті нею певних емоційних рис відіграють важливу роль генетичні задатки дитини, набутий нею життєвий досвід, процеси соціалізації, виховання і навчання, які належать до емоційної сфери, а також

зумовлена емоціями поведінка. Саме емоційні риси (наприклад, дратівливість, веселість тощо) виявляють психологічні аспекти переживання дитиною у повсякденній життєдіяльності певних емоцій. Як вказують дослідники, «існують генетично зумовлені відмінності в емоційних переживаннях, емоційному реагуванні різних дітей. Ступінь чутливості організму, тип вищої нервової діяльності — важливі показники розвитку емоційної сприйнятливості дитини. Що чутливіша дитина за своєю внутрішньою організацією, то швидше, тонше, інтенсивніше реагуватиме вона на зовнішні подразники» [48, с.191].

Емоції і почуття, які складають емоційний світ дитини, відіграють важливу роль в її внутрішньому і зовнішньому житті. Вони збагачують відображення дитиною об'єктивної дійсності і в зв'язку з її потребами й інтересами стають спонуканнями до діяльності, регуляторами активності. Домінування емоцій у сприйнятті соціального довкілля і світу людей, усвідомлення дитиною усього, що її оточує, визначають її емоційну сферу базовою цінністю особистості, її центральною ланкою. Світ душевних переживань дошкільника різноманітний і включає емоції, почуття і стани, які задовольняють потребу дитини в емоційному збагаченні. Як і д уявлення не формували дорослі у дитини, які б потреби і мотиви не визначали її діяльність, особистісно значущими, стійкими і внутрішньо дієвими вони стають лише тоді, коли входять у сферу емоційний взаємин і закріплюються в ній. Дитина живе емоціями і керується ними у виборі способів поведінки. Емоції лежать в основі здійснення дитиною своєрідних висновків про те, як слід поводити себе в тій чи іншій життєвій ситуації, наскільки ця ситуація безпечна (небезпечна), до яких наслідків (приємних чи неприємних) можуть призвести конкретні дії. Не існує дій або вчинків без емоцій. Вони супроводжують світовідчуття дитини, сприймання нею подій, явищ, людей, керують когнітивною діяльністю, її практичними діями, роблять світ різноманітним, яскравим, і значущим [25].

Коли у дитини радісний, піднесений настрій, вона схильна сприймати навколишній світ у «рожевих окулярах»: концентрує увагу переважно на приємному, абстрагуючись від неприємного, виявляє поблажливість до

недоліків інших, терпляче ставиться до образ тощо. І навпаки, якщо дитина засмучена – у неї фіксується песимістичний погляд на життєві явища: увага - на неприємному, перебільшується значущість образливого слова або дії іншої людини стосовно себе, переважає негативне ставлення до запрошень однолітків до спільних ігор тощо.

Емоції певним чином впливають на пам'ять, мислення й уяву дитини, тобто на пізнавальні процеси. Якщо дошкільник чимось наляканий, йому важко перевіряти різні варіанти розв'язування проблеми, логічно міркувати, відтворювати якісь події. У розгніваного дошкільника виникають лише «розгнівані» думки. У стані тривожного збудження дитина настільки охоплена «стартовими» думками й турботами, зайнята розв'язанням конкретної проблеми, що не здатна до навчання, сприймання і засвоєння будь-якої іншої інформації. Комплекси емоцій, які переживає дитина, впливають на все, що вона робить,— гру, працю, навчання, спілкування. Якщо дошкільник зацікавлений діяльністю, він прагне виконувати її протягом тривалого часу. Якщо він відчуває огиду до чогось (когось), то прагне уникнути неприємної ситуації або людини.

У розвитку емоційного життя дошкільника важливу роль відіграють соціальні умови (навіть за низької сприйнятливості). Часте переживання дитиною певної емоції та її виявлення неминуче призводять до формування відповідних особистісних характеристик. Наприклад, якщо дитина в сімейному колі часто відчуває страх до гримання або фізичного покарання з боку матері чи батька, такі тривожність і лякливість перетворюються на її особистісну властивість. На індивідуальні емоційні риси, які закріплюються у її характері і стають його складовими, суттєво впливає соціальний досвід дитини, набутий нею у повсякденні життєдіяльності. Реалізація дитиною спроб реалізувати самостійний задум, створити щось нове з метою дослідження й апробування, відтворити щось знайоме в нових умовах провокує виникнення у дошкільника певних емоцій, викликаних інтелектуальними і моральними почуттями, які можуть трансформуватись у риси характеру (щирість, допитливість, стриманість (нестриманість)).

Дитина, якій властиві запальність, лякливість, нестриманість, стикається з різними реакціями на ці риси інших дорослих і однолітків. Так, запальність і нестриманість дитини можуть викликати в її ровесників незадоволення, намагання уникати контактів з нею, сперечатись. Боязкість дитини може призвести до відчуження його від групи однолітків, викликати насмішки та глузування дорослих і ровесників. Соціальні наслідки суттєво залежать від тих емоцій, які найчастіше переживає і виявляє дошкільник.

У психології основні емоції називають фундаментальними. Кожній фундаментальній емоції притаманні властиві лише їй специфічна функція й унікальні мотиваційні якості. Вони мають характерні мімічні (нервово-м'язові) виразні комплекси й відмінні суб'єктивні переживання. Тривалість та інтенсивність вияву дитиною емоцій у мімічному комплексі послаблюються з віком, а також внаслідок соціальних впливів [25].

Окремо кожна емоція існує короткий період часу. Вона активізує весь організм дитини і найчастіше виявляється у поєднанні з іншими, у своєрідних комбінаціях, комплексах. Фундаментальні емоції є вродженими, проте соціокультурні чинники відіграють важливу роль у визначенні емоційної експресії. «Правила» вияву емоцій виробляються певною культурою. Вона ж позначається і на соціальних настановах стосовно тих чи інших переживань.

Відомий британський психолог К. Ізард виділив такі фундаментальні емоції:

1. **І н т е р е с** — позитивна емоція, яку найчастіше переживає людина взагалі, а дитина зокрема. Вона мотивує процес навчання і виховання, творчі прагнення особистості. В етані інтересу в дитини підвищуються увага, допитливість, захопленість діяльністю. Інтерес, який викликають у дитини інші люди, полегшує її соціальне життя, сприяє розвитку емоційних зв'язків між нею і навколишнім середовищем.

2. **Р а д і с т ь** — переживання активного внутрішнього задоволення, впевненості в собі, власної значущості, успіху своєї діяльності, прихильності оточуючих людей. Якщо ця емоція переважає в емоційному житті, то дитина перебуває у стані комфорту, гармонії свого внутрішнього (психічного) і

зовнішнього (соціального) існування. Радісну дитину вирізняють оптимістичний погляд на життя, активна позиція.

3. **П о д и в** — швидкоплинне переживання, пов'язане зі сприйманням дитиною чогось незвичного, дивного, незрозумілого, несподіваного, раптового. Емоція подиву сприяє звільненню нервової системи від попередньої емоції, яку переживала дитина, спрямовує її енергію на інший об'єкт.

4. **Г о р е** — переживання скорботи, глибокого смутку, біди, нещастя. Ця емоція охоплює дитину, яка занепала духом, почуває себе самотньою, позбавлена контактів з навколишнім, жаліє себе або когось із рідних і близьких, хто зазнав лиха.

5. **Г н і в** — переживання сильного обурення, незадоволення кимсь або чимось. У гнівному стані дитина «кипить»: її обличчя червоніє, м'язи напружуються. Ця емоція мотивує агресивну поведінку. Контроль над нею відіграє важливу роль у процесі соціального розвитку дошкільника.

6. **О г и д а** — вкрай неприємне переживання, викликане чимось мерзенним, бридким. Ця емоція викликає бажання дитини звільнитись від когось або чогось. Часто виникає разом із гнівом, проте має свої відмінні мотиваційні ознаки.

7. **П р е з и р с т в о** — переживання глибокої зневаги до когось (чогось) морально низького, позбавленого гідності, підлого. Може виявлятися у підкреслено байдужому ставленні. Цю емоцію спричиняє бажання дитини відчути свою перевагу над іншими (як найкрасивішої, найрозумнішої, найспритнішої тощо). Це — «холодна» емоція, що розвивається як засіб підготовки до зустрічі з небезпечним супротивником.

Емоції гніву, огиди і презирства називають «ворожою тріадою».

8. **С т р а х** — переживання сильного переляку, боязні когось (чогось). Ця емоція може як мобілізувати енергію дитини, так і паралізувати її. Сильний страх супроводжується невпевненістю дій, скутістю рухів. Емоція відображає потребу дитини уникнути небезпеки, активно або пасивно відреагувати на неї. Існують різні форми страху — боязнь, тривожне чекання, переляк, паніка.

9. **С о р о м** — переживання дитиною сильної зніяковілості від усвідомлення ганебності свого вчинку, прояв потреби дитини у соціальних зв'язках. Сором мотивує бажання дитини сховатись, зникнути. Часто ця емоція сприяє збереженню самоповаги.

10. **П р о в и н а** — емоція, пов'язана з порушенням дитиною моральної, етичної норми. Переживання виникає в ситуаціях, коли дошкільник відчуває особисту відповідальність за когось (щось) [56].

К. Ізард наголошує, що при цілісному визначенні емоцій необхідно брати до уваги такі три аспекти:

- а) відчуття емоції, яка переживається або усвідомлюється;
- б) процеси, які відбуваються в нервовій, ендокринній, дихальній, травній та інших системах організму;
- в) виразні комплекси емоцій, які виражаються на обличчі і можуть фіксуватися шляхом спостереження [56].

Отже, характеристика емоцій, за К. Ізардом, включає нейрофізіологічні процеси, суб'єктивне переживання та їхній зовнішній прояв людиною, емоції як процес є діяльністю оцінювання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок. За допомогою емоцій оцінюється дійсність і ця оцінка доводиться до відома організму мовою переживань, тому розвиток емоційної сфери є важливим компонентом адаптації людини в соціумі.

Якщо комплекс з двох або декількох фундаментальних емоцій виникає досить часто, він починає домінувати в емоційній характеристиці особистості дитини, тобто перетворюється на емоційну рису. Такі комплекси як варіюючі комбінації основних емоцій мають велике значення для формування соціальних зв'язків дошкільника з близьким і далеким оточенням. Розуміння емоційних рис дитини батьками і вихователями — важлива умова ефективного розвитку гармонійної особистості.

До найпоширеніших комплексів емоцій, на думку О. Кононко, належать:

1. **Т р и в о ж н і с т ь** — комплекс фундаментальних емоцій, що включає страх, горе, гнів, сором, провину, іноді — інтерес.

2. Д е п р е с і я — складний порівняно з попереднім комплекс, що складається з емоцій горя, гніву, огиди, презирства, страху і провини. Гнів, огида, презирство в дитини можуть виникати як стосовно себе, так і інших людей. Виявляється у ворожості дитини. Може підсилюватись поганим фізичним самопочуттям, утомленістю.

3. Л ю б о в — складний комплекс, утворений емоціями радості, інтересу, іноді — подиву, провини, страху. Посідає особливе місце в житті дитини. Джерелом любові для зростаючої особистості виступають батьки, родичі, друзі, вихователі дошкільного закладу. Любов пов'язує дитину спочатку з близьким, а з часом і далеким оточенням. Вона відіграє важливу роль у соціокультурному розвитку дитини перших семи років життя [25].

На ґрунті емоцій, що об'єднують дитину з іншими людьми, виникають ті чи інші ставлення до них. Соціальний розвиток — це процес, що виникає на основі емоцій, якими дитина зв'язана з навколишнім середовищем, передусім людським. Як вказує О.Кононко, «проблема розвитку емоційного і соціального, їхнього взаємозв'язку — одна з провідних у психології дошкільного дитинства, оскільки основним джерелом виникнення в дитини емоцій є спілкування з людьми, зв'язаними з нею родинними стосунками або життєвими обставинами. Емоційне і соціальне перебувають у постійній взаємодії і взаємозумовленості. Дитина не тільки «дозріває», а і «вростає» в людську культуру. Психічний розвиток дошкільника взагалі, емоційний зокрема, — це у певному розумінні процес соціальний: він іде від соціального до індивідуального» [25, с.37]. Емоції керують зв'язком дитини з навколишнім середовищем і спрямовують його. Життєвий досвід лише певною мірою будується на пізнанні й розумінні об'єктивних особливостей речей. В основному він ґрунтується на відповідних переживаннях дитиною приємного чи неприємного.

За допомогою емоцій, які дитина відчуває до інших, вона орієнтує свою соціальну поведінку. Емоції відіграють важливу роль у пристосуванні дошкільника до навколишнього середовища, вправляють і допомагають удосконалюватись у цьому вмінні, а також у вмінні орієнтуватись. Дитина цього

віку не здатна на тривале розмірковування. Саме емоція надає їй реакціям, соціальній поведінці точності, швидкості, адекватності. Основною рисою емоційного стану дошкільника є інтегративність: емоція охоплює весь організм, зв'язує в єдине ціле всі відчуття. Завдяки емоціям психіка дитини швидко «навчається» оцінювати характер соціальних впливів. Головною ознакою позитивного емоційного стану є закріплена соціальна дія в корисному ефекті пристосування.

Групою австралійських дитячих психологів підкреслено важливе значення самовідчуття для емоційного розвитку дитини. Адже самовідчуття людини залежить від її сприйняття себе. Усвідомлення дитиною того, що вона здатна досягти успіху в певній діяльності дозволяє дитині відчувати себе компетентною та впевненою в собі, що, значно впливає на її емоційний розвиток. Дітям, які не набули досвіду досягнення успіху, частіше доводиться переборювати розчарування, що може призвести до розвитку негативного самовідчуття. Отримуючи підтримку дорослого у розумінні своїх сильних сторін, а також сильних сторін інших, діти розвивають стійкість, щоб адекватно вирішувати проблемні ситуації [58].

Серед причини, що викликають розлади емоційної сфери дітей дошкільного віку, Ж. Маценко називає такі:

- переживанням матері під час вагітності. Науковець стверджує, якщо жінка у цей період перебуває у стані емоційного стресу, пов'язаним із хвилюваннями щодо можливості патології вагітності, пологів, народжень хворої дитини в результаті дії несприятливих чинників, її тривожність на гормональному рівні у період пренатального розвитку дитини створює передумови для проявів тривожності в перші роки життя дитини.

- Зростання нервово-психічного напруження в складних соціально-економічних умовах, занепокоєння здоров'ям та долею дитини, сім'ї, спричиняють невротизацію батьків, що негативно позначається на їхніх емоційних контактах з дитиною. Батьки, які перебувають у стані емоційного стресу, переживають тривогу, хвилювання, не можуть забезпечити дитині

психологічний комфорт. Навпаки, вони є джерелом підвищеного неспокою, що створює передумови для виникнення емоційних розладів у дитини.

- Психотравмуючі ситуації в дітей також обумовлюються тривалим перебуванням поза сім'єю на тривалих лікувальних та оздоровчих заходах.

- Авторитарний характер освітнього процесу в закладах освіти, особливостями якого є зосередження уваги лише на процесі засвоєння знань, формуванні умінь та навичок, відсутність постійно діючих засобів зняття емоційної напруги, стимулювання позитивних емоцій [29, с. 7].

На переконання дослідників (Л.Терещенко, І. Карабаєва) «ключовими моментами емоційного розвитку дитини дошкільного віку є такі:

1. Освоєння соціальних форм вираження емоцій.
2. Формування почуття обов'язку.
3. Збагачення змісту емоцій, формування вищих почуттів: моральних, естетичних та інтелектуальних.
4. Посилення стимулюючої (або гальмівної) ролі почуттів у поведінці дитини. Вони стають внутрішніми мотиваторами і регуляторами вчинків.
5. Внаслідок появи опосередкованості емоцій і завдяки появі другий сигнальній системі (розвитку мови), почуття узагальнюються, усвідомлюються, дитина втрачає свою безпосередність, наївність, з'являється здатність стримувати зовнішній прояв своїх переживань, приховувати їх, керувати ними.
6. Емоції є показником загального стану дитини, її психічного і фізичного самопочуття.
7. Порушення емоційного благополуччя дошкільника приводить до емоційних порушень у дошкільному віці. [53, с.232].

Отже, емоційний розвиток є вагомю частиною загального психічного розвитку дитини перших семи - десяти років життя. Емоції зберігають своє значення і в наступні періоди життя, проте на ранніх етапах онтогенезу вони є провідними, оскільки на них значною мірою ґрунтується цілісна поведінка дитини. Результат розвиненості емоційно-почуттєвої сфери дошкільників значною мірою визначається знанням і розумінням дорослими

особливостей і закономірностей психічного та соціального розвитку дитячої особистості на етапах дошкільного періоду дитинства, ролі стосунків з дорослими, а також тієї або іншої діяльності дитини в розвитку особистості, уміння організувати цю діяльність, дати їй потрібний напрям, використовувати ефективні прийоми і способи дії на дитину і при цьому оберігати її від тривалих і стійких негативних переживань.

1.2. Емоційний розвиток як важлива складова психічного розвитку особистості дитини.

Специфіка дитячих емоцій, їх відмінність від інших психічних процесів, роль емоцій як особливого регулятора поведінки і діяльності дитини, ускладнення функцій в процесі його розвитку особливо яскраво виступають при аналізі онтогенезу і його окремих етапів. Емоційні процеси, будучи могутнім регулятором психіки і життєдіяльності дитини, виконують численні і різноманітні функції. В процесі онтогенезу ці функції послідовно розширюються і ускладнюються. При цьому специфіка регулюючої ролі емоцій і їх конкретних функцій на найранніших етапах розвитку значною мірою обумовлюються змістом і динамікою взаємодії дорослого з дитиною.

Соціальна ситуація розвитку новонародженого і немовляти така, що будь-яка форма життєдіяльності дитини опосередкована дорослим. Навіть діяльність по задоволенню природних потреб є з самого початку спільно розділеною з матір'ю.

На початковому етапі розвитку (перший період етапу дитинства) емоційні прояви дитини мають афектну природу. Їх поява (поява афекту) тісно пов'язана з органічними потребами, перш за все з потребою в їжі, теплі, позитивному самовідчутті. Негативні афекти є єдиним готовим від народження засобом, за допомогою якого дитина «повідомляє», сигналізує, в першу чергу матері, про характер своїх потреб і результат їх задоволення. Змістом емоційно-афектних реакцій, що виконують в цих умовах сигнальну функцію, є суб'єктивні стани дитини, що відображають стан організму, а не предмети навколишнього світу. І

цією вираженістю суб'єктивного стану емоції ніби задають напрям розвитку психічної активності немовляти (А. Валлон, Р. Заззо і ін.). Психологи стверджують, що не випадковий механізм негативних емоцій функціонує у дитини з першого дня її появи на світ, а позитивні емоції з'являються значно пізніше. Негативна емоція — це сигнал тривоги, крик організму про те, що дана ситуація для нього згубна. Позитивна емоція — сигнал поверненого благополуччя. Протягом подальшого незначного відрізка часу (2 — 2,5 міс.) завдяки комплексу дій дорослого та його ставлення до дитини усередині цього спочатку єдиного вектора активності виникає, а потім і відокремлюється від нього принципово інший тип активності, а саме — соціально орієнтована активність дитини, спрямована на дорослого, яку у психології називають комплексом поживавлення. Як підкреслюють багато психологів, основою для виникнення такої активності дитини є формування психологічної єдності її з дорослим в процесі їхньої взаємодії. Причому деякі прояви в поведінці дитини, зокрема її крик і усмішка, розглядаються психологами як прояв своєрідної первинної соціальної потреби дитини - потреби у спілкуванні з дорослим. Якщо крик як афектний стан дитини спонукає матір до актуалізації дій, спрямованих на дитину, то усмішка як соціальна емоція виконує функцію стабілізації їхньої взаємодії. У цілому такі афектно-емоційні прояви набувають знакової функції. Водночас, поява усмішки, яка є трансформацією рефлексорної активності як соціальна відповідь дитини, адресована дорослому, поєднує в собі низку функцій (зокрема, демонстрація стану фізіологічного комфорту, потреба у спілкуванні з дорослим та функцію елементарної соціальної дії). Причому досить швидко важливе місце починає займати особлива функція емоцій — як єдиної і специфічної «мови», засобу спілкування в тих умовах, коли мова як засіб вербального спілкування у дитини відсутній. Саме на це абсолютно справедливо звертав увагу А. Валлон: «Як тільки міміка стає мовою і способом дії на інших, в ній збільшується кількість нюансів, безмовних співучасті, натяків, які стають витонченішими, на відміну від загального афекту, яким є емоція в чистому вигляді» [62, с.123]. Як показує практика, можлива зупинка дитини на емоційно-

мімічних засобах спілкування може істотно ускладнювати розвиток її вербального мовлення.

Однієї з основних причин появи у немовляти емоційного реагування як соціальної відповіді (або як соціальної дії) є перемикання афекту зі стану задоволення потреби на об'єкт, що опосередковує це задоволення, тобто на дорослого, насамперед - на матір: її обличчя, міміку, голос, дотик. Саме тому зміст переживань немовляти вже в першій і особливо в другій половині першого року життя істотно змінюється. Разом з переживаннями суб'єктивних станів важливим змістом емоційних проявів немовляти стає спочатку дорослий, а потім предмети і дії з ними.

Отже, впродовж першого року життя істотно змінюється і розширюється як зміст провідних у немовляти переживань (від переживань власного стану — до переживань соціального і предметного змісту і його відокремлення від дорослого), так і їх функціональна роль. Причому достатньо яскраво виявляється поліфункціональність емоційних проявів, які можуть не тільки виступати сигналом неблагополуччя стану організму або його окремих систем, але і виконувати функцію скарги, розрядки, засобу привертання до себе уваги дорослого і навіть функцію способу спілкування і взаємодії з дорослим. Емоція запускає особливий тип дій — соціальний, а також спрямовану на іншого дію: перцептивну, комунікативну, ігрову.

Для дітей другого і потім третього року життя характерним є ускладнення взаємодії з навколишнім світом і, як наслідок, виникнення значного ускладнення в структурі емоційного життя. Основне, що відбувається в світі емоційних проявів дитини в цьому періоді, — це що продовжуються опосередкування її афектної поведінки (хоча це зовсім не означає повного зникнення афектів). Разом з тим афектні тенденції залишаються в дитячому віці достатньо вираженими: величезне значення афектних тенденцій зберігається впродовж розвитку дитини. Хоча, як справедливо підкреслюють вчені, афектна поведінка дитини в даному віці починає шлях глибоких перетворень і трансформацій.

Як наголошувалося вище, вже на першому році життя, а помітніше — в

молодшому дошкільному віці афект як прояв крайньої безпорадності дитини починає все частіше поступатися місцем іншому типу емоційної поведінки, а саме — ситуативним емоціям, що виникають на певному змісті, соціальному або предметному.

У період з 4 до 5 років дошкільник усвідомлюють власну індивідуальність, розуміють моральні докази, зацікавлені у взаємодії з іншими дітьми, встановлюють з ними дружні стосунки, отримують задоволення від рольової гри з однолітками, краще обізнані у почуттях інших людей. Водночас, цей процес може бути дещо іншим і мати інші наслідки: як наголошують Л.Терещенко, І.Карабаєва, «для більшої частини 5-6-річних дітей стає доступним визначення емоцій іншої людини за її мовою. Затримка в розвитку цього вміння відбувається у дітей з неблагополучних сімей, коли у дитини формуються стабільні негативні емоційні переживання (тривога, почуття меншовартості тощо). Це призводить до зниження контактів у спілкуванні й, як наслідок, до недостатнього досвіду в сприйнятті емоцій інших. У цих дітей недостатньо розвинена й емпатія» [53, с. 219].

Таким чином, емоції, які виникають у різних життєвих ситуаціях, емоційно зафарбовують усе оточення дитини, залишаючи на ньому своєрідні мітки-сліди і виконуючи функцію оцінки. У свою чергу, емоційні оцінки починають диференціювати в свідомості дитини навколишні предмети і об'єкти на такі, що притягають і відштовхують, на красиві і потворні, приємні і неприємні, тим самим закріплюючи у свідомості дитини виборче ставлення до них. Зміст, який дитина освоює, є надзвичайно різноманітним і складним (предмети, дії з ними, персонажі ігор, реальні люди, вчинки тощо.), і тому емоційні оцінки також забезпечують упорядкування дій зовнішнього світу.

Основними особливостями розвитку емоційної сфери дошкільника є такі:

— во-перше, ускладняється її зміст, закладається загальний емоційний фон психічного життя дитини, у якої формується чотири групи вищих почуттів: моральні, естетичні, практичні, інтелектуальні. З накопиченням дитиною життєвого досвіду стають більш стійкими емпатичні переживання;

– по-друге, змінюється експресивна сторона емоцій і почуттів: дитина засвоює «мову» почуттів, вчиться за допомогою поглядів, жестів, міміки, пози, рухів, інтонацій голосу виражати свої переживання; дошкільник може пояснити власний стан словами, хоча в цьому сенсі його можливості ще обмежені; дитина поступово оволодіває умінням стримувати бурхливе вираження почуттів.

За даними дослідників, емоційний процес має три основні компонента:

– емоційне збудження, що визначає мобілізаційні зсуви в організмі, нарощування швидкості та інтенсивності перебігу психічних, моторних та вегетативних процесів;

– знак емоцій: позитивна емоцій спонукає дію підтримки позитивної події, негативна – дії, спрямованої та усунення контакту з негативною подією;

– ступінь контролю емоцій. Вчені розрізняють два стани сильного емоційного збудження: стреси, за яких все ще зберігається орієнтація і контроль, афекти, коли орієнтація і контроль практично неможливі.

Протягом дитинства особливості емоцій (їх сила, тривалість, стійкість) змінюються у зв'язку із зміною загального характеру діяльності дитини та її мотивів, а також у зв'язку з ускладненням стосунків дитини з навколишнім світом. Л. Терещенко та І. Карабаєва наголошують, що «найсильніше і найважливіше джерело переживань дитини-дошкільника – її взаємини з іншими людьми. Якщо дорослі уважні до дитини, поважають її як особистість, то дитина переживає емоційне благополуччя – почуття впевненості, захищеності, яке сприяє нормальному розвитку особистості дитини, виробленню у неї позитивних якостей, доброзичливого ставлення до людей. Ставлення до дитини дорослого викликає у неї відповідні почуття – радість, гордість, співчуття, страх, образу, гнів, заздрість тощо» [53, с.220]. В аспекті зазначеного важливою є зафіксована вченими динаміка емоційного спілкування дітей з дорослими протягом усього дошкільного періоду дитинства:

– дитина повідомляє дорослим про власний емоційний стан, розраховуючи на їх співпереживання і підтримку;

– дитина звертається за емоційною підтримкою під час виконання

діяльності;

- дитина повідомляє дорослому про почуття симпатії і прихильності, які вона відчуває до нього;

- дитина повідомляє дорослому інтимні подробиці стосовно певних аспектів власного Я і своїх життєвих інтересів;

- дитина розпитує дорослого про нього, його внутрішній світ, що засвідчує про наявний до цього інтерес;

- дитина налагоджує емоційний контакт з дорослим, в якому ставлення дорослого до різних об'єктів є для дитини своєрідним еталоном, на який вона орієнтується при перевірці власних емоційних реакцій і оцінок.

Разом з переживаннями задоволення і незадоволення, пов'язаними із задоволенням або незадоволенням безпосередніх бажань, у дитини виникають складніші відчуття, викликані тим, наскільки добре виконала вона свої обов'язки, яке значення мають здійснювані нею дії для інших людей і якою мірою дотримуються нею самою певні норми і правила поведінки.

Як одна з умов виникнення у дошкільника складних емоцій і почуттів виявляються взаємозв'язок і взаємозалежність емоційних і пізнавальних процесів — двох найбільш важливих сфер його психічного розвитку.

Виховання почуттів у дитини повинне насамперед сприяти формуванню гармонійно розвиненої особистості, і одним з показників цієї гармонії є певне співвідношення інтелектуального і емоційного розвитку. Недооцінка цієї вимоги, як правило, веде до перебільшеного, одностороннього розвитку якогось однієї якості, частіше всього інтелекту, що, по-перше, не дає можливості глибоко зрозуміти особливості самого мислення і управління його розвитком, а по-друге, не дозволяє до кінця з'ясувати роль таких могутніх регуляторів поведінки дитини, як мотиви і емоції.

Можна припустити, що в ході будь-якої діяльності дитина однаково готова розкрити свої інтелектуальні можливості і проявити емоційне відношення. Проте реально в певних умовах активізуються саме ті процеси і особливості поведінки, які відповідають поставленому перед нею завданню. Іншими словами,

одержувана дитиною інформація може набувати абсолютно різного сенсу. Тому в одних випадках перед нею виникають чисто пізнавальні завдання, а в інших — завдання мотиваційно-емоційного характеру, які вимагають з'ясування сенсу цієї ситуації.

Основну роль в розвитку почуттів дитини, як ми вже указували, відіграє її практична діяльність, в ході якої вона вступає в реальні взаємостосунки з навколишнім світом і засвоює створені суспільством цінності, опановує соціальні норми і правила поведінки. Надаючи вирішальне значення практичній діяльності в розвитку дитячих почуттів, слід мати на увазі, що вже в перші роки життя починають складатися особливі форми орієнтовно-дослідницьких дій, направлених на з'ясування того, яке (позитивне або негативне) значення мають ті або інші об'єкти для самої дитини, для задоволення її матеріальних і духовних потреб. Прості види такого роду орієнтування, званого мотиваційно-сенсового, здійснюються за допомогою системи пробних дій. Дитина як би заздалегідь випробовує сприйманий об'єкт з погляду своїх потреб і можливостей, проникаючись відповідно позитивним або негативним відношенням до нього, що визначає значною мірою характер і спрямованість подальшої дитячої діяльності. Так, наприклад, зустрічаючись з незнайомою дорослою людиною, дитина заздалегідь її досліджує, випробовує; придивляючись до незнайомій людині, стежить за її поведінкою, заграє з нею, пробує встановити з нею близькі відносини, з'ясовує, на яку реакцію можна від неї чекати, якою мірою вона готова задовольнити її потреби і інтереси. Залежно від емоційного враження дитина потім або намагається залучити цю особу в спільну бесіду або спільну гру, або відмовляється спілкуватися з нею.

Таким чином, в розвитку різносторонніх взаємостосунків дитини з певними людьми, в розумінні нею емоційного стану однолітків істотну роль відіграє не тільки і не стільки виконавча частина дитячої діяльності, скільки її орієнтовна частина. Дошкільники зазвичай порушують елементарні правила поведінки в групі і не виконують простих обов'язків по відношенню до однолітків не тому, що не знають ці правила (обов'язки) або не хочуть їх

виконати, а тому, що вони не орієнтуються на цих однолітків, не звертають уваги на їх стан, на наявні у них труднощі, на їхні потреби та інтереси. У таких випадках потрібна особлива супровідна робота, щоб переорієнтувати дитину, привернути її увагу до того, що відбувається з її товаришами, викликати співчуття і разом з тим спонукати виконати певні обов'язки. Тут необхідно враховувати те, що мотиви і емоції тісно зв'язані між собою і їх прояви часто важко відрізнити один від одного. Проте це не дає підстави для їх ототожнення: при одних і тих же потребах залежно від обставин можуть виникати абсолютно різні емоції і, навпаки, при різних потребах часом виникають схожі емоційні переживання. Так, потреба в улюбленій людині викликає радість при побаченні з нею, тугу при розлуці, горе, коли ми її втрачаємо, коли хтось інший користується її симпатією. Все це говорить про те, що емоції — це своєрідні психічні процеси, що виникають в ході задоволення потреб і регулюють поведінку відповідно до наявних у суб'єкта мотивів, які реалізуються в складних і мінливих умовах.

Емоційний розвиток як невід'ємна складова психічного розвитку особистості виконує низку найважливіших функцій - інтеграційну, індивідуалізаційну, комунікативну, соціалізаційну, розвивальну. Розглянемо їх докладніше.

- Інтеграційна функція. Впливаючи на інші компоненти освіти через насичення їх емоційно-опосередкованим змістом, через дію закону емоційної регуляції діяльності, створення афектного насиченого фону, емоційний компонент додає цілісність освітньому процесу. Крім того, в ньому акумулюються основні результати інших напрямів розвитку особистості, знаходячи вираження в образі світу дитини, у системі її ставлення до того, що оточує, особливостях мотивації поведінки та ін.

- Індивідуалізаційна функція. Емоційні прояви, як зовнішні, так і внутрішні, на відміну від стандартизованих програмних знань, способів дій, заданих дитині дорослими, завжди індивідуальні. Приймаючи і підтримуючи виявлену дитиною емоційну реакцію, своєрідний відтінок переживань процесу

пізнання навколишнього середовища, створюються сприятливі можливості для того, щоб дитина змогла проявити свою індивідуальність. Основною умовою усвідомлення дитиною власної індивідуальності є назва, схвалення і підтримка дорослим емоційних проявів дитини. Назва як вербалізована форма віддзеркалення стану дитини - первинний інструмент усвідомлення нею власних емоційних переживань. Схвалення (в окремих випадках неприйняття) дорослим афектно забарвлених реакцій і станів - це визнання (або невизнання) за дитиною права їх випробовувати, визнання права на певну емоцію, на адекватну реакцію в даній ситуації.

- Комуникативна функція. Суть її реалізації - збагачення культури спілкування дітей за допомогою підключення емоцій. У період життя немовляти, як відомо, емоції - основний засіб спілкування дитини з дорослим. Мімікою, голосовими реакціями та іншими експресивними діями малюки сигналізують про стан свого здоров'я, привертають увагу близьких до себе, до «розмови». У міру розширення багажу комуникативних засобів змінюються засоби спілкування. Спеціальна організація спілкування дітей за допомогою підключення емоцій значно урізноманітнює палітру емоційних переживань, учить погоджувати емоційний тон спілкування з його змістом, реагувати на емоції співрозмовника, знаходити адекватні засоби підтримки діалогу. Емоції додають спілкуванню виразності, щирості, впливають на вибір партнера, слугують регулятором взаємин, що складаються між дітьми і дорослими. Тому і привносять в дитяче життя дивовижне поєднання різноманітних відтінків.

- Соціалізаційна функція. Звертаючи увагу на формування у дітей основи емоційної культури, дорослі досягають значних результатів на рівні сформованої соціальної компетентності, соціальної адаптованості дитини. Так, співпереживання, будучи першим компонентом емпатійного процесу, одночасно може розглядатися і як прояв ідентифікації - одного з психологічних механізмів соціалізації особистості. Розуміючи сенс різних емоційних станів, володіючи експресивними засобами самовираження, дитина тим самим зможе вибрати соціально-цінні способи поведінки, самостверджуватися в суспільстві, стане

сприйнятливою, чутливою до інших.

- Розвивавальна функція. Впливаючи на інші сфери особистості дитини, емоційна сфера сприяє розвитку дитини в цілому. Ученими обґрунтовано взаємозв'язок емоцій з іншими сторонами психіки, єдність афекту й інтелекту, зв'язок емоцій з волею, зв'язок емоційної і сенсорної сфер, емоцій і мотивів тощо.

Істотне значення для емоційного розвитку дитячої особистості мають «всі види діяльності дитини – трудової, продуктивної, ігрової, а також спілкування з дорослими й однолітками. При цьому, роль емоцій у діяльності дошкільника змінюється. Якщо на попередніх етапах онтогенезу основним орієнтиром для нього була оцінка дорослого, то тепер він може відчувати радість, передбачаючи позитивний результат своєї діяльності і гарний настрій оточуючих. При спільному характері виконання діяльності дошкільниками, дошкільники мають змогу порівнювати свої результати і прагнуть до оригінальності» [53, с.220]. Водночас, не тільки реальна діяльність дитини, але і уявна дозволяє емоційно передбачити їй віддалені наслідки своїх вчинків. У процесі такої уяви відбувається своєрідне програвання даної ситуації, під час якої можна виявити цінність для суб'єкта обставин, що склалися, або дій, які в цих обставинах можуть бути виконані. Дитина, що досягла високого рівня емоційної уяви, намагається, перш ніж приступити до рішення задачі, заздалегідь програти в уявному плані різні варіанти дії і передбачити їх наслідки для навколишніх людей, а отже, і для неї самої. Так, вона прагне визначити напрям своєї подальшої поведінки, уникаючи тих вчинків, які може зробити під впливом випадкових обставин і швидкоплинних бажань.

Істотною відмінністю емоцій від органічних почуттів є їх зв'язок з предметним світом. За однією і тією ж якістю емоцій може стояти нескінченна різноманітність предметних зв'язків. Емоція може лише здаватися безмежною, але не бути такою. Уважне спостереження дозволяє виявити адресність емоцій до чогось зовнішнього, такого, що схвилювало людину, що вивело її з душевної рівноваги.

Найбільш явно виявляється роль емоцій в реалізації мотивів поведінки, що

вже є у дитини. Є підстава припускати, що емоції відіграють істотну роль не тільки в регуляції діяльності відповідно до потреб, що вже сформувалися в емоційній сфері дитини, але і сприяють формуванню, розвитку і активізації мотивів. Мабуть, емоції роблять специфічний вплив на актуалізацію мотивів поведінки. Наприклад, у окремих дітей вже певною мірою склалися прості соціальні мотиви поведінки у вигляді прагнення зробити щось корисне для дітей і дорослих, проте для реалізації цього бажання потрібні особливі умови. Так, старшим дошкільникам пропонують прибрати приміщення або виготовити іграшку для малюків, щоб їм було зручно і цікаво грати. Поки малюки, для яких треба щось зробити, знаходяться поза увагою і діти погано уявляють собі їх потреби, запропонована робота звичайно виконується без інтересу і в більшості випадків не доводиться до кінця. Ставлення дітей до запропонованого завдання змінюється, і ефективність його виконання значно зростає, коли за допомогою образних описів і наочної допомоги (наприклад, картин) дорослий будить у дитини емоційну уяву. Це дозволяє не тільки представити, але і відчувати, як погано і незатишно малюку в неприбраній кімнаті і без іграшок і як йому буде добре і радісно, коли робота, пов'язана з прибиранням приміщення або з виготовленням іграшок, буде доведена до кінця. В цьому випадку емоції додають мотивам дієвий характер.

Зупинимось і на ролі емоцій у формуванні нових мотивів поведінки. Звичайно нові форми діяльності дитини організовуються так, щоб ця діяльність привела до визначеного соціально значущого результату (трудового, навчального тощо.), але на перших порах такого роду результати у ряді випадків не є змістом мотивів поведінки. Дитина діє спочатку під впливом інших, раніше розвинутих спонук (прагнення використовувати дану діяльність як привід для спілкування з дорослим, бажання заслужити його похвалу, уникнути його осуду). Кінцевий соціально значущий результат в цих обставинах виступає поки для дитини як проміжна мета, яка досягається ради задоволення іншого роду спонукальних мотивів.

Цей процес може за несприятливих умов надовго затриматися на даному

рівні, і дитина, наприклад, довго вчитиметься не ради збагачення знаннями, а для того, щоб одержати відповідну відмітку, або трудитися не ради виготовлення корисного для тих, хто оточує продукту, а для того, щоб уникнути докорів і покарання. Проте дійсний прогрес в розвитку полягає в перетворенні цілей діяльності в її спонукальні мотиви. Таке перетворення є процесом складним, для нього недостатньо одного розуміння дитиною значущості результату, що досягається.

Для того, щоб мотиви набули спонукальної сили, необхідно, щоб дитина набула відповідного емоційного досвіду. При певній організації соціально значуща діяльність здатна принести дитині те емоційне задоволення, яке може перерости його первинні спонуки. Так, інтелектуальна насолода, яка дитина одержує при оволодінні новими знаннями, може при правильній організації учбового процесу виявитися багатшим і таким, що хвилює, чим тривоги з приводу отримання або неотримання відповідної відмітки, досягнення якої раніше було основною спонукою в його діяльності. Подібно до цього, задоволення при виконанні корисного для тих, хто оточує справи, відчуття власної гідності дитини, що посилюється, дозволяє їй пережити можливість виконання важливіших, відповідальніших обов'язків, може глибше схвилювати дитячу особистість, ніж боязнь покарання або задоволення від одержуваної похвали.

Є підстави припускати, що такого роду нові емоційні переживання, що виникають в нових умовах діяльності, як би фіксуються на її проміжних цілях і завданнях і додають їм спонукальну силу, сприяючи їх перетворенню в рушійні мотиви поведінки. Цей особливий процес перетворення цілей в мотиви діяльності, пов'язаний з описаними змінами в емоційній сфері дитини, і складає найважливішу особливість засвоєння соціальних норм, вимог і ідеалів. Дослідники наголошують, що емоції дітей психологічно обумовлені та пов'язані з тим, як вони інтерпретують власні переживання, дії та роздуми інших людей, а також з очікуваннями дітей; найбільш істотний вплив на емоційний розвиток дітей мають батьки, педагоги та інші особи, які піклуються про дитину [55].

Зарубіжними дослідниками піднімається питання інтенсифікації емоційного розвитку дошкільників, що передбачає:

- надання дітям допомоги в усвідомленні емоцій за допомогою використання книг, ляльок, настільних та рольових ігор, придумування різноманітних історій;
- навчання дітей ідентифікації та вербалізації власних емоцій, «читання» емоційних сигналів інших дітей та дорослих;
- спостереження за невербальною поведінкою дітей, їх ігровою або художньою діяльністю з метою визначення та усунення конструктивними способами (малювання, діалог, «тайм аут» та ін.) симптомів, які свідчать про переживання сильних негативних емоцій;
- прийняття негативних емоційних переживань дітей на відміну їх поведінки;
- відмова від негативних суджень щодо поведінки дитини, що ускладнюють відкрите спілкування і переконують дитину в тому, що він «поганий»;
- відмова від моралі, образ, нотацій, заперечення, вираження жалю та надмірної опіки;
- вербальні повідомлення, що свідчать про емпатію, демонстрацію готовності до спілкування;
- володіння технікою «активного слухання», уміння почути зміст того, що говориться;
- спільне з дитиною вирішення проблеми, заохочення ініціативи дитини, пошук конструктивного вирішення [56].

Отже, протягом дошкільного дитинства психічне життя дошкільника набуває складного характеру: дошкільник починає розрізняти емоційні стани за їх зовнішнім проявом, за мімікою, жестами, позою; значного прогресу зазнають вищі почуття, як неодмінна ознака особистості, відбувається зміна їх динаміки і змісту; розвивається емоційно-позитивне ставлення дитини до самої себе, яке лежить в основі структури самосвідомості особистості кожної дитини, орієнтує

її на домагання відповідати позитивному етичному еталону; розширюються його соціальні зв'язки з іншими людьми, розвивається в достатньо різноманітних формах мовлення – засіб спілкування і вираження емоційного ставлення дитини до подій довколишнього життя. Емоційний відгук дитини стає об'єктом певного ставлення дорослих: з одного боку, знаючи їх несхвальне відношення тих чи інших дій, дитина може прагнути уникнути безпосереднього виявлення почуття в дії і виразити його у міміці або вербально; з іншого – знаючи, що оточення схвально ставиться до певних її дій, може прагнути здійснювати їх для отримання похвали. Оцінка вчинків оточенням стає важливим елементом поведінки дитини дошкільного віку і впливає на емоційну мотивацію її дій.

Знання умов і закономірностей цього процесу, що відіграє важливу роль у формуванні дитячої особистості, в розвитку її провідних мотивів, дозволить більш цілеспрямовано і ефективно розвивати емоційно-почуттєву сферу дітей дошкільного віку.

Висновки з першого розділу.

Емоція є психічним відображенням у формі безпосереднього пристрасного переживання людиною сенсу життєвих явищ і ситуацій, обумовленим ставленням до їх об'єктивних властивостей і потреб суб'єкта. Емоції є вадливим компонентами життєдіяльності людини, важливим засобом активізації сенсорно-перцептивної її діяльності. У психології основні емоції називають фундаментальними. Кожній фундаментальній емоції притаманні властиві лише їй специфічна функція й унікальні мотиваційні якості. Вони мають характерні мімічні (нервово-м'язові) виразні комплекси й відмінні суб'єктивні переживання

Розвиток емоцій в онтогенезі виражається: у диференціації якостей емоцій; в ускладненні об'єктів, що викликають емоційний відгук; в розвитку здатності регулювати емоції та зовнішньо їх виражати.

Основою емоційного розвитку є вміння ідентифікувати і розуміти власні емоції, точно «читати» і розуміти емоційні стани інших людей, керувати

емоціями та їх вираженням, регулювати власну поведінку, виявляти емпатію по відношенню до оточуючих, встановлювати і підтримувати взаємини.

Емоційні процеси, будучи могутнім регулятором психіки і життєдіяльності дитини, виконують численні і різноманітні функції. В процесі онтогенезу ці функції послідовно розширюються і ускладнюються. При цьому специфіка регулюючої ролі емоцій і їх конкретних функцій на найранніших етапах розвитку значною мірою обумовлюються змістом і динамікою взаємодії дорослого з дитиною.

Однією з умов виникнення у дошкільника складних емоцій і почуттів є взаємозв'язок і взаємозалежність емоційних і пізнавальних процесів — двох найбільш важливих сфер його психічного розвитку. Основну роль в розвитку почуттів дитини відіграє її практична діяльність, під час якої вона вступає в реальні взаємостосунки з навколишнім світом і засвоює створені суспільством цінності, опановує соціальні норми і правила поведінки.

Основними особливостями розвитку емоційної сфери дошкільника є такі:

— во-перше, ускладняється її зміст, закладається загальний емоційний фон психічного життя дитини, у якої формується чотири групи вищих почуттів: моральні, естетичні, практичні, інтелектуальні. З накопиченням дитиною життєвого досвіду стають більш стійкими емпатичні переживання, оскільки вони напряму залежать від рівня розвитку у дошкільника здатності до диференціації та ідентифікації емоційних станів як власних, так і оточуючих людей.

— по-друге, змінюється експресивна сторона емоцій і почуттів: дитина засвоює «мову» почуттів, вчиться вербально і невербально виражати свої емоції та почуття; дитина поступово оволодіває рефлексією та уміннями довільної регуляції емоцій та почуттів, засвоює соціальні форми їх вияву.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Особливості організації експериментальної роботи

Проведення експериментального дослідження, як найважливішого способу наукового пізнання, вимагає чіткого планування, послідовного проведення дослідницьких процедур з метою фіксації кількісних і якісних характеристик досліджуваного об'єкту. Такий підхід до організації дослідження дозволив побудувати його з урахуванням першочерговості виконання дослідницьких завдань та добору діагностичного матеріалу, який забезпечив можливість відтворення реальної картини емоційних переживань дошкільників.

Перший етап дослідження був спрямований на аналіз психолого-педагогічної наукової літератури з проблеми розвитку емоційно-почуттєвої сфери особистості в період дошкільного дитинства. Це дозволило нам визначити об'єкт, предмет, обґрунтувати мету, визначитися із завданнями та ключовими поняттями дослідження.

На другому етапі дослідження були визначені експериментальна база дослідження, контингент дітей, підібрано методики для емпіричного вивчення вихідних рівнів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку, здійснено аналіз, диференціацію й структурузацію отриманих результатів дослідження.

Третій етап дослідження полягав у розробці програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку, її експериментальній апробації.

Четвертий етап складався з обробки, аналізу й опису результатів дослідження, а також оформлення висновків.

На основі вивчення психологічної та педагогічної літератури було визначено мету дослідно-експериментальної роботи та її завдання:

Мета експериментального етапу дослідження: емпірично дослідити психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей

дошкільного віку та визначити вихідні рівні розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку.

Завдання:

1. Підбрати психодіагностичний інструментарій для дослідження особливостей емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.
2. Емпірично дослідити особливості емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.
3. Охарактеризувати рівні розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку.

Відповідно до визначеної мети кваліфікаційної роботи, було проведено емпіричне дослідження, в якому взяло участь 32 дитини старшого дошкільного віку, що проживають у місті Херсон. З них – 16 дітей – експериментальна група та 16 – контрольна.

Добираючи діагностичний інструментарій, враховували теоретичні положення психологічної науки, відповідно до яких засобом усвідомлення дитиною емоційних станів і одним з емоційних новоутворень на етапі дошкільного дитинства вважається мова емоцій – поняття, якими позначаються радість, страх, сум, злість та інші емоційні переживання; поняття, якими позначаються наміри суб'єкта впливати на емоційний стан інших людей; поняття, які стосуються емоцій, в контексті складної структури ситуацій міжособистісної взаємодії. У віці 5-7 років діти вже здатні диференціювати емоції смутку, страху, радості, злості, спокою, подиву та визначити ситуації взаємодії з іншими людьми, особливо з однолітками, як джерело виникнення власних емоційних переживань.

З метою дослідження особливостей емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку було застосовано психодіагностичний комплекс з п'яти методик: Методика «Знайди собі друга» (для визначення емоційного комфорту), Бесіда для усвідомлення дітьми власних емоційних станів, Методика «емоційна ідентифікація», спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій

різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку.

1. Методика «Знайди собі друга» є інструментом психодіагностики, спрямованим на визначення емоційного комфорту дитини. Респондентам надаються кружечки різного кольору, маркери. В інструкції дітям пропонується вибрати той, який найбільше подобається, сісти на стілець і розповісти йому про себе, про свій настрій, бажання, страхи, невдоволення, тривоги. Після цього дитина має маркером намалювати йому обличчя з відповідним настроєм. Методика розпізнає 5 рівнів емоційного комфорту – від дуже високого – до дуже низького.

2. Бесіда з дітьми щодо усвідомлення ними власних емоційних станів. Для бесіди були розроблені питання, які дозволили визначити результати усвідомлення дітьми емоційного процесу, а саме: розуміння зв'язків між емоцією, чинниками, які спровокували її виникнення, та діями, до яких вона спонукає. Критеріями констатації рівня усвідомлення емоцій було визначено: адекватність відповідей та ступінь їх повноти. До адекватних зараховували відповіді, в яких вказані дітьми ситуації, об'єкти і дії відповідали змісту емоційних модальностей; до неадекватних – недиференційовані уявлення про емоції або виокремлення невідповідних тій чи іншій модальності причин і наслідків емоційного реагування; до негативних – мовчання, відмова відповідати або слова «не знаю».

3. Методика «емоційна ідентифікація» передбачала три етапи реалізації. На першому етапі дітям пропонували послухати казку про гномів, ім'я кожного з яких відповідало певному емоційному стану. Потім дітям показували шість карт із зображенням обличчя кожного з 6 гномів і пропонували вгадати, хто з них Злюка, Веселун, Плакса.... При виконанні дітьми завдання фіксували вибір дитини, враховували з якої спроби вона змогла виконати завдання, вид допомоги, якого потребувала дитина. Потім з дітьми проводили бесіду, питання якої стосувалися симпатій дитини до того чи іншого гномика та пояснення причини, чому він їй сподобався найбільше або найменше. Також дітям пропонували

намалювати портрети гномів (для цього підготували зображення гномів без промальованих рис обличчя), з урахуванням улюблених кольорів, які були у кожного з них (ковпачки гномів мали бути різного кольору). У процесі малювання фіксували почерговість вибору при промальовці рис обличчя, колір ковпачка, вербальний супровід, вид допомоги. На другому етапі дітям пропонували розглянути фотографії 10 людей з різними емоціями на обличчі, а дитина мала відгадати, що з ними трапилося і який у них настрій (картки демонструвалися дитині по одній). На третьому етапі дітям пропонували розповісти про ситуації, які траплялися з ними і намалювати свою радість, сум, злість та інші емоції. При цьому враховували види допомоги, якої потребували діти.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

1. Методика «Знайди собі друга» (для визначення емоційного комфорту дитини).

Обладнання: Підготовлені кружечки різного кольору (жовтий, червоний, оранжевий, синій, коричневий, чорний), маркери.

Інструкція дитині: «У тебе на столі лежать кружечки різного кольору. А для того, щоб кружечок був тобі добрим другом, він має добре себе почувати. Тому ти зараз вибереш той, який тобі найбільше подобається, сядеш на стілець і розповіси йому про себе, про свій настрій, бажання, страхи, невдоволення, тривоги. Після цього маркером намалюєш йому обличчя з відповідним настроєм».

Оцінювання результатів:

10 балів — дитина обрала кружечок жовтого, червоного, оранжевого кольору; розповідь емоційно насичена, дитина весела, оптимістично налаштована; обличчя намальоване з радісним настроєм.

8–9 балів — дитина обрала кружечок жовтого, червоного, оранжевого кольору; розповідь збагачена емоційними переживаннями, дитина позитивно емоційно налаштована; обличчя намальоване з веселим настроєм.

4–7 балів — дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь свідчить про позитивну сторону внутрішнього емоційного стану; обличчя намальоване зі спокійним настроєм.

2–3 бали — дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване зі сумним настроєм.

0–1 бал — дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про негативну сторону емоційного життя; обличчя намальоване з тривожним настроєм.

Результати виконання подано в таблиці 2.1.

Проаналізуємо рівні емоційного комфорту учасників експериментальної групи. Як видно з таблиці, у найбільшій кількості дітей зафіксовано середній рівень емоційного комфорту (5 дітей в ЕГ та 6 – в КГ); високий рівень емоційного комфорту зафіксовано у 3 дітей ЕГ та 5 дітей КГ; дуже високий рівень емоційного комфорту виявили лише по 3 дітей з ЕГ та КГ. Водночас, серед дітей також зафіксовано тих, хто перебував на низькому (2 дітей з ЕГ та 2 з КГ) та дуже низькому (2 ЕГ та 1 КГ) рівні емоційного комфорту. Результати обстеження дітей за рівнями емоційного комфорту засвідчують необхідність упровадження в практику дошкільної освіти психологічного супроводу розвитку особистості, зокрема акцентування уваги на розвитку емоційно-почуттєвої сфери як складника емоційного інтелекту особистості.

Таблиця 2.1.

Рівні емоційного комфорту

Рівні/бали	К-ть дітей		Рівні емоційного комфорту
	ЕГ	КГ	
Дуже високий (10)	3	3	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь емоційно насичена, дитина весела, оптимістично налаштована; обличчя намальоване з радісним настроєм
Високий (8-9)	3	5	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь збагачена емоційними переживаннями, дитина позитивно емоційно налаштована; обличчя намальоване з веселим настроєм
Середній (4-7)	5	6	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь свідчить про позитивну сторону внутрішнього емоційного стану; обличчя намальоване зі спокійним настроєм
Низький (2-3)	2	2	Дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване зі сумним настроєм
Дуже низький (1,0)	2	1	Дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване зі сумним настроєм

2. Результати аналізу бесіди з дітьми, спрямованої на виявлення усвідомлення ними власних емоційних станів, подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Усвідомлення дітьми власних емоційних станів

Питання, запропоновані дітям	Відповіді дітей щодо джерел їхніх емоційних переживань
Що ти любиш?	«З татом грати у футбол», «Читати казки з мамою», «Гратися з Дашею – це моя подруга», «Допомагати мамі» (спільна діяльність з дорослими та однолітками); «Я люблю гратися в ігри в комп'ютері»; «Я люблю розглядати у бінокль комах», «Люблю розбирати машинки, а потім їх складати» (діяльність або дії, виконувані дитиною); «Люблю квіти», «Люблю спостерігати за хмарами» «Я дуже люблю метеликів», «Люблю свою собачку Лакі», «Люблю свого котика Персика» (природні об'єкти та явища, тварини); «Люблю цукерки», «Я люблю пельмені», «Люблю кавуни і дині», «Люблю Хот-дог» (продукти харчування); «Трансформерів, кульки, планшет» (предмети, що задовільняють побутові та ігрові потреби);
Чого ти не любиш?	«Коли мене ображають», «Коли хлопчики штовхаються», «Коли мама свариться на мене», «Не люблю, коли тата немає вдома» (відсутність соціальних контактів, порушення правил поведінки); «Не люблю хворіти», «Не люблю прибирати», «Я не люблю гратися одна, мені одній сумно» (діяльність самої дитини);

	«Я не люблю жаб і черв'яків, бо вони бридкі», «Не люблю мух і комарів, бо від них чешуться руки і ноги. Мене мама бризкає спеціальним розчином» (природне середовище); «Не люблю їсти борщ», «Не люблю, коли мама заставляє їсти м'ясо» (предмети харчування); «Я не люблю їхати автобусом, бо там спекотно», «Не люблю, коли лунає повітряна тривога, бо мені страшно», «Не люблю, коли будять вночі, бо треба йти в укриття» (предметне середовище)
Коли тобі весело?	«Мені весело, коли ми граємося з моїм другом. Він завжди мене смішить», «Мені весело, коли дивлюся з сестричкою мультики», «Мені весело, коли у нас свято і приходять гості» (взаємодія з дорослими та однолітками); «Весело, коли стрибаю на батуті», «Мені весело, коли бігаю по калюжам», «Мені весело, коли купаюсь в басейні», «Мені весело, коли граюся зі своєю собачкою» (діяльність самої дитини)
Що ти робиш, коли тобі весело?	«Граюся с друзями», «Стрибаю», «Бігаю», «Сміюся»; «Плескаю в долоні», «Кричу: Ура!», «Танцюю».
Коли тобі сумно?	«Сумно, коли мама не дозволяє мені завести собачку. У мого друга Олега є собачка. Я з нею граюся». «Коли я дома залишаюся сам, мені одному нудно і сумно», «Коли мені подарунків не дарують» (відсутність соціальних контактів або невдоволеність їх змістом); «Коли у мене не виходять літери», «Коли мама забере телефон і мені нічого не хочеться», «Коли заставляють прибирати в кімнаті» (невдоволення собою, пасивність);

	«Коли на вулиці дощ і не можна гуляти», «Коли настає ніч і мама каже лягати спати» (явища природи).
Що ти робиш, коли тобі сумно?	«Сиджу і сумую», «Коли дуже сумно, я плачу»; «Я плачу і йду до мами – вона пожаліє»; «Коли сумно, мені нічого не хочеться робити. Навіть гратися».
Коли тобі страшно?	«Коли вночі темно в кімнаті», «Коли мами довго немає», «Коли я чую вибухи», «Коли старші діти мене лякають» (відсутність соціальних контактів, прояв агресії); «Я боюсь, коли мені сняться страшні звірі», «Страшно, коли якісь монстри сняться» (неприємні сни, епізоди з фільмів жахів); «Страшно, коли темно і гримить, і ще, коли – грім і блискавка. Я її дуже боюся»; «Мені страшно, коли зустрічаю велику собаку. А якщо вона мене вкусить?» (природні явища, тварини)
Що ти робиш, коли тобі страшно?	«Тремтю», «Ховаюся», «Я накриваюся ковдрою», «Іду в кімнату до мами», «Я закриваю очі і вуха»
Коли ти злишся?	«Я злюсь, коли мене сварять», «Особливо я не люблю, коли мені не дозволяють гратися телефоном»; «Я злюсь, коли на мене кричать», «Злюсь, коли забирають мої іграшки» (несхвалення дитиною дій дорослого, покарання, заборона); «Коли Саша плюється і кидається іграшками», «Коли хлопці обзиваються і штовхаються», «Коли моя сестричка бере без дозволу мої речі» (порушення правил поведінки, прояв агресії з боку однолітків); «Коли не вдається скласти пазли», «Злюсь, коли не можу вивчити вірш»; «Коли не купують іграшку, яку я

	хочу», «Коли мені не подобається плаття, яке хоче купити мама» (неуспіх в діяльності, дискомфорт)
Що ти робиш, коли злишся?	«Коли я злюсь, я кричу, а Саша б'ється»; «Топаю ногами і кричу», «Я відвертаюся або йду геть», «Коли я злюсь, я ні з ким не розмовляю», «Я міцно стискаю кулаки», Б'ю ногами по стіні».
Коли ти дивиєшся?	«Коли Лідія Іванівна показує нам щось цікаве», «Коли мама робить мені сюрпризи», «Коли Маша подарувала мені свою улюблену ляльку Барбі», «Коли тато розповідає мені щось цікаве про тварин. Я люблю тварин» (дії дорослих і однолітків); «Я дивуюсь, коли трапляється щось, чого я не очікував»; «Коли мама читає мені книжку і я дізнаюсь щось нове» (власні дії, пізнавальна діяльності дитини); «Коли зранку виходжу на вулицю, а все біле, бо випав сніг», «Коли на небі бачу веселку» (явища природи); «Я дивуюся, коли в групі з'являються нові іграшки» (предметне середовище)

Отже, з відповідей дітей, отриманих під час бесіди, робимо висновок, що в змісті уявлень старших дошкільників про власні емоційні стани різних модальностей знайшли відображення:

- ситуації спілкування і спільної діяльності з дорослими та однолітками. Особливо значущим є те, що діти демонстрували рівень задоволення/незадоволення змістом соціальних контактів;

- власні дії і діяльність самих дітей, в тому числі ситуації успішного/неуспішного виконання власної діяльності, що є важливим для розвитку особистісної самооцінки дитини, мотивів діяльності та ставлення до однолітків;

- явища природи та природне середовище, рослинний і тваринний світ, оскільки розуміння старшими дошкільниками змістовного значення слів, якими позначаються емоції, визначають їхні ситуаційні реакції на явища природи та оточуюче дитину природне середовище. Водночас, на відміну від природного, предметне середовище не так часто згадується дітьми як причина виникнення власних емоційних переживань: в основному предмети, що позначають побутові потреби дітей, вони називають як джерело для отримання задоволення-незадоволення, а зміни в предметному середовищі – як джерело виникнення емоції подиву. Ситуації, об'єкти і дії, які викликають у дітей страх, є відображенням характерних для цього віку страхів – діти бояться страшних снів, деяких тварин, персонажів казок, нападів, темряви. До цих страхів в умовах війни додалися страх вибухів, тривоги, замкнутого простору, самотності тощо.

Отже, в на основі отриманих у бесіді відповідей дітей, було виокремлено три групи дітей відповідно до особливостей усвідомлення ними власних емоцій. До першої групи було зараховано дітей, які мали достатній рівень усвідомлення власних емоцій (33,2 % ЕГ та 32,1% КГ), у них не викликало труднощів завдання виокремити ситуації, об'єкти і дії відповідно до кожного з семи запропонованих емоційних станів; вони передавали вербально емоційний зміст власних переживань; давали адекватну розгорнуту відповідь. Наприклад: – «Мені сумно, коли моя сестричка грається з іншими дівчатками. Їй з ними весело, а мені стає сумно. Я так хочу погратися з нею. Я стараюся бути веселою, придумую собі інші ігри. Тоді мені стає трішки веселіше. А мама каже, що я теж можу гратися з іншими дітьми, щоб не сумувати. Але я чекаю свою Соню» (Віка П.); «Мені страшно, коли лунає тривога. Мені здається, що зараз на нас впаде шахед. Я думаю про море. Мені так мама сказала робити. І тоді мені стає не так страшно» (Настя Б.).

До другої групи зараховано дітей із задовільним рівнем усвідомлення власних емоційних станів (46,5 % дітей ЕГ та 44,2% КГ). Діти цієї групи демонстрували уміння вербально позначати власні емоційні стани, виокремлювати причини виникнення власних емоцій різної модальності і давали

коротку відповідь, яка за умови додаткових запитань дорослого ставала розгорнутою. Наприклад, Наташа З. (5 р.) на запитання «Коли тобі сумно?» спочатку відповіла коротко: «Коли зі мною ніхто не грається». Додаткове питання дорослого: «А ще коли ти сумуєш?» сприяло залученню до відповіді спогадів ситуацій з життя дівчинки, ситуацій її емоційного досвіду і відповідь стала розгорнутою: «А ще коли мама не дозволяє мені завести собаку. Я б з нею гралася і не сумувала. У моєї подури Каті є собачка, вона дуже кумедна. Катя з нею грається і я теж граюся, коли приходжу до неї в гості». Також діти, яких зараховано до другої групи, називали одні й ті самі дії, відповідно до різних емоційних станів як позитивної, так і негативної модальності. Наприклад: «Що ти робиш, коли тобі весело?» – «Граюся в улюблену гру»; «Що ти робиш, коли тобі сумно?» – «Граюся з іншими дітьми»; «Що ти робиш, коли ти злишся?» – «Я сиджу, граюся». У дошкільників виникали труднощі при виокремленні ситуацій, об'єктів і дій, коли виникає подив, тому їхні відповіді були негативні («Не знаю») і неадекватні («Ніколи», «Коли весело», «Я не дивуюсь»). На основі таких відповідей дітей робимо висновок, що емоція подиву, враховуючи незначний соціальний досвід дошкільників, є ще недостатньо ними усвідомлюваною, оскільки усвідомлене уявлення про почуття зазвичай співвідноситься з певним предметом або суб'єктом, що його викликає.

Діти, яких зарахували до третьої групи (20,3 ЕГ та 23,7% КГ), мали низький рівень усвідомлення власних емоційних станів. Вони могли назвати ситуації, пов'язані з переживанням задоволення/незадоволення і 2-3 основних емоції, дати коротку адекватну відповідь. Наприклад, Вова Б. привів приклади таких ситуацій із власного емоційного досвіду: задоволення – «гратися з другом», незадоволення – «коли друг зі мною не грається», радість – «коли тато грає зі мною в футбол», сум – «коли мене ображають», злість – «коли мама сварить». Назвати ситуації власного досвіду, коли виникають емоції страху і подиву і встановити взаємозв'язок між діями і емоціями, хлопчик не зміг. Діти цієї групи також мали труднощі диференціації власних негативних емоцій та джерел їх виникнення – («Коли тобі сумно?» – «Коли мені просто сумно», «Не буває

такого»; «Коли тобі страшно?» – «Коли стрибаю. Боюсь вдарити ногу»). Діти цієї групи також не вміли встановлювати взаємозв'язки між діями і емоцією («Що ти робиш, коли тобі весело?» – «Коли з дівчатками граюся»; «Що ти робиш, коли тобі сумно?» – «Нічого», «Мамі допомагаю»; «Що ти робиш, коли тобі страшно?» – «Квіти ламаю»); та відмовлялися відповідати на запитання стосовно їхніх внутрішніх переживань («Не хочу нічого говорити, тому що я не знаю»); не вміли сформулювати відповідь («Не знаю», «Я ще не придумала»).

3. Методика «емоційна ідентифікація» передбачала три етапи реалізації та розподіл дітей за трьома рівнями ідентифікації та вербалізації емоційного стану: низький – дитина має труднощі ідентифікації та вербалізації емоційного стану всіх модальностей, навіть з використанням двох видів допомоги; середній – у дитини наявна адекватність ідентифікації та вербалізації емоційного стану 4-6 модальностей з використанням одного виду допомоги; високий – у дитини наявна адекватна ідентифікація та вербалізація емоційного стану 6 модальностей без використання допомоги.

Перший етап.

Матеріал: аркуш білого паперу, кольорові олівці, 6 карт із зображеннями обличчя гномів.

Інструкція 1: Хочеш послухати казку про гномів? Жили-були друзі гноми: Веселун ЭХ, Злюка УХ, Плакса ОХ, Страхопуд ОЙ, Вереда ФУ, Задавака АГА. З дітьми аналізували відповідність імені кожного гнома певному емоційному стану. Гноми були завжди разом, завжди спільно гралися, хоча іноді і сварилися. Потім дітям показували по-черзі 6 карт з обличчями гномів.

Інструкція 2: Подивися, тут намальовані усі гномики. Спробуй відгадати, хто з них Веселун ЭХ, Злюка УХ, Плакса ОХ, Страхопуд ОЙ, Вереда ФУ, Задавака АГА. Як ти здогадався? Якщо у дитини виникали труднощі при виконанні завдання, звертали увагу на брови, рот, очі кожного з гномів. При виконанні дітьми завдання фіксували вибір дитини, враховували з якої спроби вона змогла виконати завдання, вид допомоги, якого потребувала дитина.

Інструкція 3: У дитини запитували: А який з гномів тобі подобається найбільше? Чому? Розкажи про нього. А який з гномів тобі подобається найменше? Чому? Розкажи про нього.

На 2 етапі 1 серії використовували *матеріали*: картки з кольоровим зображенням 6 гномів (обличчя не промальовані), кольорові олівці. *Інструкція:* Одного разу гномики попросили художника намалювати їх усіх разом на одному портреті. А художник забув намалювати їм обличчя. Може ти допоможеш гномам і домалюєш їх портрети? З кого почнеш? Обирай сам! У кожного гнома свій улюблений колір, тому усі ковпачки мають бути різнокольорові. Як ти думаєш, який ковпачок підходить кожному гному?

У процесі виконання завдання фіксували черговість вибору у промальовці обличчя, кольору ковпачка, вербальний супровід і вид допомоги, якого потребувала дитина.

На другому етапі 1 серії необхідні матеріали: набір із 10 фотокарток з обличчями людей з емоційними станами радості, суму, гніву, страху, відрази, сорому. В набір фото входили 6 основних і 4 фото таких, які дублювали модальності (модальності відрази та сорому не дублюються).

Інструкція 1: Давай ми з тобою пограємо в цікаву гру. Я буду тобі показувати фото людей, а ти – будеш відгадувати, що з ними трапилося і який у них настрій. Картки із зображенням обличч демонструвалися дитині по одній. Переходили до перегляду наступного фото тільки після його опису, при необхідності дітям допомагали. Фото, які дублювали одну емоцію, чередували. Після розгляду фото, дитині ставили запитання: Як ти думаєш, що трапилося з цією людиною? Чому у неї таке обличчя? Що вона відчуває? Як назветься такий настрій? Під час виконання завдання фіксували в протоколі точність (адекватність) ідентифікації емоції, особливості співвіднесення експресивних ознак емоції, вид допомоги в кожному випадку.

На 2 етапі 2 серії використовували матеріал: набір фотокарток і піктограм шести модальностей (радість, сум, образа, гнів, страх, відрази, зневага і заздрість).

Інструкція: Я буду тобі давати картки з зашифрованими обличчями, а ти будеш відгадувати обличчя на ній. Перед дитиною розкладали усі фото, пропонували розглянути картки з піктограмами по одній. Піктограму, яку відгадала дитина, вона клала під фото. Після 2–3 вгадувань, увагу дитини звертали на те, що під кожним фото повинна бути лише одна картка. Першою використовували для вгадування піктограму Радість. У випадку, коли у дитини виникали труднощі, її увагу звертали на експресивні ознаки емоції: посмішку, брови, очі тощо. Після кожного відгадування у дитини запитували, як вона відгадала обличчя.

Під час виконання завдання фіксували в протоколі адекватність вибору, номер адекватної спроби, обґрунтування вибору, вид допомоги.

На 3 етапі 2 серії використовували *матеріал*: папір, кольорові олівці, фарби.

Інструкція:: А з тобою траплялося таке? Або інші історії, коли ти радів, (боявся, дивувався, злився, сумував)? Розкажи (намалюй) про свою радість, печаль, страх тощо. Дитина сама обирала емоційну ситуацію.

На основі виконання дітьми завдань було виокремлено рівні ідентифікації та вербалізації емоційного стану. (Таблиця 2.3.).

При оцінці виконання завдань також враховували види допомоги, якої потребувала дитина.

Орієнтаційна - вид допомоги, оснований на вербальній орієнтації дитини в процедурних особливостях виконання діагностичного завдання. Дитині повторювали інструкцію і задавали навідні і допоміжні питання. Такий вид допомоги не впливав на результати діагностики.

Змістова - вид допомоги, оснований на вербальному поясненні способів виконання діагностичних завдань, а також на наочному показі (навчання через пояснення, показ). Через те, що при цьому виді допомоги відбувається навчання через пояснення і демонстрацію, вона інтерпретуються як здатність дитини до продуктивного навчання.

Таблиця 2.3.

Рівні ідентифікації та вербалізації емоційного стану

Рівні ідентифікації та вербалізації емоційного стану	Показники		
	Ідентифікація емоцій	Структура емоційних уявлень	Ступінь вираження емоцій
Високий	адекватність ідентифікації та вербалізації емоційного стану 6 модальностей без допомоги дорослого	виокремлення експресивних та імпресивних ознак, змістових характеристик з усвідомленням причин виникнення емоцій	здатність доволіно відтворення різних емоцій в ситуаціях ігрової і комунікативної діяльності в у поєднанні з вираженням контролем за власними мімічними проявами у різних соціальних контекстах
Середній	адекватність ідентифікації та вербалізації емоційного стану 4-6 модальностей з використанням одного виду допомоги		
Низький	труднощі ідентифікації та вербалізації емоційного стану всіх модальностей, навіть з використанням двох видів допомоги;	не виокремлює експресивні та імпресивні ознаки, змістові характеристики з усвідомленням причин виникнення емоцій	не здатна доволіно відтворювати різні емоції в ігровій і комунікативній діяльності у поєднанні з вираженням контролем за власними мімічними проявами у різних соціальних контекстах

Предметно–дійова - вид допомоги, оснований на конкретних спільних діях з дитиною при виконанні діагностичних завдань. Цей вид допомоги засвідчує, що у дитини наявний низький рівень сформованості вікових показників емоційного розвитку, можливість емоційних відхилень і порушень емоційної сфери.

Результати діагностики показали розуміння дітьми таких запропонованих емоцій: радості, суму, страху, злості, образи; складнішим для дітей виявилось розпізнавання відрази, зневаги та заздрощів. Зокрема, діти успішно розпізнали емоцію Радості (гном Веселун), вказали на мімічні зміни нижньої частини обличчя («він посміхається», «у нього на обличчі посмішка»), а також назвали причини виникнення цієї емоції, при цьому опиралися на власний емоційний досвід («радіє, що його хвалять», «він радіє, бо йому дуже добре», «він веселий і у нього чудовий настрій», «він радіє, бо зустрівся з друзями»). Діти також не відчували труднощів при розпізнаванні емоції Злості, при цьому орієнтуючись на зміни експресії в області брів і нижньої частини обличчя («у нього зведені брови, опущені куточки губ», «у нього похилена голова і брови зведені»). Ще одна з емоцій, яку діти розпізнавали швидко і легко була емоція Страху, при цьому діти орієнтувалися на характерні мімічні зміни: брови підняті і зведені до лоба, очі заплющені або широко відкриті, губи розтягнуті (У нього рот тремтить, тому що йому страшно). Було зафіксовано, що для дітей при розпізнаванні емоцій радості та суму найбільш значимими є зміни нижньої частини обличчя, при розпізнаванні емоцій страху і злості – в районі брів та лоба.

Отримані результати дозволили зробити висновок, що у дітей дошкільного віку наявні різні рівні усвідомлення емоцій. Переважні більшість дітей старшого дошкільного віку достатньо добре усвідомлюються емоції радості, задоволення/незадоволення, суму, страху, злості. Діти достатньо легко розпізнавали експресивні ознаки означених емоцій, водночас емоція подиву усвідомлювалася ними частково в контексті різноманітних ситуацій взаємодії з однолітками та дорослими, а також виокремлення власних дій як ознак певного

емоційного стану. Діти у період старшого дошкільного віку вже здатні усвідомлювати той факт, що емоція є внутрішнім станом людини, розуміння впливу зовнішніх нагадувань, спогадів про певні життєві події як активатори емоції і розуміння зовнішніх причин її виникнення.

Отже, в дошкільному віці діти починають використовувати контекстну інформацію власного досвіду для пояснення виникнення емоцій радості, суму, злості, страху, вибудовують розуміння власних емоційних ситуацій, розробляють стратегії для оцінювання емоцій інших людей, коли наявні ознаки є суперечливими і не достатньо помітними. У період дошкільного дитинства поетапно розвиваються усі компоненти розуміння емоцій: розуміння ликової експресії, ситуативних причини, усвідомлення впливу нагадування про події як активатора певної емоції, розуміння зв'язку між бажанням і емоцією, що переживається, розуміння провини і амбівалентних емоцій, способів контролю емоцій.

На основі теоретичного аналізу та аналізу результатів емпіричного дослідження було визначено три рівні розвитку емоційно-почуттєвої сфери старших дошкільників.

Достатньому рівню розвитку емоційно-почуттєвої сфери відповідали діти, які добре орієнтувалися у назвах основних емоцій і почуттів та специфіці їх прояву, демонстрували адекватність ідентифікації та вербалізації емоційного стану 6 модальностей без допомоги дорослого, виявляли здатність виокремлення експресивних та імпресивних ознак, змістових характеристик з усвідомленням причин виникнення емоцій, виокремлювали ситуації, об'єкти і дії відповідно до кожного із запропонованих емоційних станів; передавали вербально емоційний зміст власних переживань; давали адекватну розгорнуту відповідь, довільно відтворювали різні емоції в ситуаціях ігрової і комунікативної діяльності у поєднанні з вираженим контролем за власними мімічними проявами у різних соціальних контекстах. Таких дітей виявилось 31,7 % ЕГ та 33,1% КГ.

Задовільному рівню розвитку емоційно-почуттєвої сфери відповідали діти, які назвали три–чотири із запропонованих основних назв емоцій та почуттів,

демонстрували адекватність ідентифікації та вербалізації емоційного стану 4 модальностей з використанням одного виду допомоги дорослого, виявляли здатність виокремлення експресивних та імпресивних ознак, змістових характеристик з усвідомленням причин виникнення емоцій, виявляли труднощі у виокремленні ситуацій, об'єктів і дій відповідно до кожного із запропонованих емоційних станів; демонстрували уміння вербально позначати власні емоційні стани, виокремлювати причини виникнення власних емоцій різної модальності і давали коротку відповідь, яка за умови додаткових запитань дорослого ставала розгорнутою. Це 44,5 % ЕГ та 43,8 КГ респондентів.

Низькому рівню розвитку емоційно-почуттєвої сфери відповідали діти (20,3% ЕГ та 23,1 КГ), які недостатньо орієнтувалися у назвах основних емоцій та почуттів, не володіли специфікою їх прояву, мали труднощі ідентифікації та вербалізації емоційного стану всіх модальностей, навіть з використанням двох видів допомоги дорослого, не могли назвати ситуації власного досвіду щодо виникнення певних емоцій і встановити взаємозв'язок між діями і емоціями, мали труднощі щодо диференціації власних негативних емоцій та джерел їх виникнення, демонстрували нездатність довільно відтворювати різні емоції в ігровій і комунікативній діяльності у поєднанні з вираженням контролем за власними мімічними проявами у різних соціальних контекстах.

Отже, на основі отриманих результатів, було зроблено висновок, що діти старшого дошкільного віку з розвиненою емоційно-почуттєвою сферою краще контролюють емоційні прояви у повсякденних ситуаціях взаємодії з дорослими та однолітками, а також в індивідуальній діяльності. Відтак, перед вихователями, батьками і психологами постає важливе завдання навчання дітей навичкам ідентифікації, вербалізації та регуляції емоцій, яка буде вирішуватися більш ефективно за умови реалізації в закладі дошкільної освіти психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку на основі забезпечення спільних зусиль дорослих, орієнтованих на задоволення потреб дітей в емоційній близькості з батьками і вихователями для зниження частоти виникнення негативних емоцій і забезпечення психологічного комфорту дітей.

Висновки до другого розділу.

Метою експериментального етапу дослідження було визначено емпірично дослідити психологічні особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку та визначити вихідні рівні розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку. Задля виконання завдань експериментального етапу дослідження було дібрану низку методик, спрямованих на системне вивчення розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей, а саме: Методика «Знайди собі друга» (для визначення емоційного комфорту), Бесіда для усвідомлення дітьми власних емоційних станів, Методика «емоційна ідентифікація», спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку.

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження, отриманих за допомогою комплексу кількісних і якісних методик, дозволив зробити висновок, що у період дошкільного дитинства поетапно розвиваються усі компоненти розуміння емоцій: розуміння ликової експресії, ситуативних причини, усвідомлення впливу нагадування про події як активатора певної емоції, розуміння зв'язку між бажанням і емоцією, що переживається, розуміння провини і амбівалентних емоцій, способів контролю емоцій.

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що у дітей старшого дошкільного віку наявні різні рівні усвідомлення емоцій. Переважна більшість дітей старшого дошкільного віку достатньо добре усвідомлює емоції радості, задоволення/незадоволення, суму, страху, злості та достатньо легко розпізнає експресивні ознаки означених емоцій. Складнішим для дітей виявилось розпізнавання емоцій подиву, відрази, зневаги та заздрощів, які усвідомлювалися ними частково в контексті різноманітних ситуацій взаємодії з однолітками та дорослими, а також виокремлення власних дій як ознак певного емоційного стану.

Отже, діти у період старшого дошкільного віку вже здатні усвідомлювати, що емоція є внутрішнім станом людини, розуміти вплив зовнішніх нагадувань, спогадів про певні життєві події які є активаторами емоцій і розуміти зовнішні причин їх виникнення.

Відтак, перед вихователями, батьками і психологами постає важливе завдання навчання дітей навичкам ідентифікації, вербалізації та регуляції емоцій, яка буде вирішуватися більш ефективно за умови реалізації в закладі дошкільної освіти психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку на основі забезпечення спільних зусиль дорослих, орієнтованих на задоволення потреб дітей в емоційній близькості з батьками і вихователями для зниження частоти виникнення негативних емоцій і забезпечення психологічного комфорту дітей.

РОЗДІЛ 3.

ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Зміст експериментальної програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку

Експериментальна програма розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку передбачала психологічний супровід, оскільки він є одним з видів психологічної допомоги, спрямований на створення сприятливих умов для розвитку емоційного складника емоційно-почуттєвої сфери дошкільників. Психологічний супровід розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей розуміємо як складну змістово-організаційну програму підтримки дитини, яка містить низку завдань, змістових та технологічних аспектів, що передбачає цілеспрямоване використання різних форм, методів, засобів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дошкільників.

При цьому враховували такі складники розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини:

1. Власне-емоційний розвиток дитини - низка взаємозв'язаних напрямів, кожний з яких має свої певні способи впливу на емоційну сферу дитини і, відповідно, механізми розвитку емоцій. Сюди входить розвиток емоційного реагування, емоційної експресії, емпатії, формування уявлень про емоції, емоційної лексики. Саме з розвитку емоційного реагування починається соціалізація, інтелектуалізація емоцій, набуття емоційно-чуттєвого досвіду, розгортається динаміка складного процесу становлення емоційно-почуттєвої сфери в цілому. Хоча емоційні реакції задані дитині самою природою, тільки в процесі спілкування, цілеспрямованих психологічних впливів дорослого можливе становлення соціально значущих форм емоційного життя особистості дитини, різноманітних, яскравих, адекватних просоціальних емоційних реакцій. Для розвитку емоційної експресії дітей – міміки, жестів, пантоміміки,

інтонаційної виразності, важливо використовувати метод опосередкованого включення і відображення емоційних переживань у ході здійснення дитиною певних дій. Його використання дозволяє управляти характером моторної ланки емоційного відгуку у випадках, коли:

- важливо знизити психом'язову напругу, скутість в рухах, жестах, голосових реакціях;
- розвивати виразність моторної ланки емоційного відгуку;
- спонукати до демонстрації індивідуально-неповторного малюнку емоційної експресії; стимулювати виявлення сформованого емоційного досвіду.

Також важливим для власне-емоційного розвитку дитини є перебіг емпатійного процесу розвитку, як здатності дитини емоційно відгукуватися на переживання людей. Емпатія як процес містить в собі чотири компонента:

- співпереживання, в основі якого лежить механізм ідентифікації (переживання емоційного стану іншої людини як свого власного), і емоційного зараження (емоційного взаємовпливу);
- співчуття – послаблення або повне зникнення ідентифікації і включення когнітивних компонентів (встановлення причинно-наслідкових зв'язків, розуміння позиції суб'єкта емпатії, що пов'язане з рівнем розвитку ціннісних орієнтацій, моральної свідомості тощо);
- внутрішнє сприяння, бажання допомогти, підтримати;
- реальне сприяння, допомога.

Розуміння емпатійного ланцюжка дозволяє зробити висновок: результативність розв'язання емоційної ситуації залежить від того, чи оволоділа дитина механізмом ідентифікації, умінням розуміти позицію об'єкта емпатії, виражати співчуття тощо. Тому, розвиток емпатії є процесом, що містить декілька етапів, і включає в себе розширення уявлень про емоційний стан, адекватні і неадекватні способи вираження емоцій в ситуації «Я та інші»; набуття досвіду оцінки змісту емпатогенної ситуації, вчинків через аналіз причинно-наслідкових зв'язків, уміння виражати співчуття іншому конкретними діями, що найкраще відбувається у практичній та ігровій діяльності.

2. Опосередковано-емоційний розвиток - цілеспрямований вплив на емоційну сферу дітей з метою здійснення і вдосконалення процесу пізнання навколишнього світу, розвитку пізнавальних процесів, діяльності в цілому.

Цей компонент емоційної сфери дитини спрямований на становлення і збагачення ставлення дитини до процесу пізнання, до дій, до діяльності в цілому. Задля цього важливо формувати ціннісні уявлення: моральні (добро, свобода, милосердя, справедливість); інтелектуальні (істина, знання, творчість); соціальні (сім'я, нація, держава); валеологічні (здоров'я, повітря, сон), естетичні (краса, гармонія), матеріальні (предмети побуту, житло, одяг). Цінності є змістовою основою емоцій, і зокрема ставлення до оточення. Також важливим в опосередковано-емоційному розвитку дитини є використання прийомів, спрямованих на спонукання до мотивованої самореалізації – до різноманітних дій, оцінки ситуації, тобто до усього, що пов'язане з вираженням зацікавленого Я-дитини (Як би вчинив у цій ситуації?).

Важливими ознаками психологічного супроводу є: гуманістична орієнтація суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дитиною, недирективна форма впливу на особистість дошкільника, яка зорієнтована на розвиток його емоційно-почуттєвої сфери, а також на пошук ресурсів для такого розвитку.

Психологічний супровід дошкільників у закладах дошкільної освіти передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на діагностику і профілактику можливих соціальних і психологічних проблем, пов'язаних з дефіцитарністю розвитку вищевказаних складників соціально-емоційної сфери дитини, а також надання психологічної підтримки у цьому процесі.

Метою формувального експерименту було визначено розробку програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку.

Завдання програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку:

- Розвиток у дітей умінь розпізнавання та адекватного вираження окремих складників емоційно-почуттєвої сфери з наступним обговоренням можливих

причин переживання.

- Розвиток у дітей умінь розуміти власні емоції і почуття та почуття інших людей і розповідати про них, самостійно аналізуючи ситуації та висловлюючи власні судження.

- Навчання дітей вербалізації власних емоційних станів та вмінню передавати його з використанням різноманітних засобів.

- Навчання дітей вмінню пояснювати причини виникнення негативних емоцій та каналізації на основі використання методів малюнкової терапії.

- Навчання дітей позитивним соціально-нормативним способам вираження гніву та інших негативних переживань.

- Програвання варіантів емоційного реагування в типових ситуаціях емоційно напруженої взаємодії між дітьми.

- Навчання дітей вмінню використовувати вправи на відновлення душевної рівноваги і знаття емоційної напруги.

Заняття проводилися раз на два тижні з усією групою дітей. Програма психологічного супроводу передбачала три розділи: перший розділ був спрямований на знайомство дітей з емоціями та способами їх вираження. Заняття другого розділу спрямовували на розширення знань про емоції. На заняттях третього розділу закріплювали знання дітей про емоції.

Перший розділ програми мав на меті актуалізувати знання дітей щодо емоцій (радості, горя, гніву, страху, подиву, образи, провини, злості, заздрощів), навчити їх розрізняти емоції за схематичними зображеннями, розуміти свої почуття і почуття інших людей і розповідати про них, передавати заданий емоційний стан з використанням різноманітних вербальних та невербальних засобів, розвивати емпатію.

Методичними прийомами виступили: етюди, ігри зі смайликами, психогімнастичні вправи, бесіди, малювання, ігри-драматизації.

На початковому етапі роботи з дітьми головним завданням було вироблення у дітей навичок розпізнавання та адекватного вираження емоції. Їх засвоєння і разом з тим усвідомлення способів їх адекватного вияву дозволять

дітям засвоїти і адекватні способи привертання уваги до себе. З цією метою ми застосували елементи психологічного тренінгу, зміст якого відображав різні життєві та казкові ситуації, де актуалізували знання дітей про певну емоцію. Увагу дітей акцентували на тому, що відчуває персонаж, як виражається емоція за допомогою слова, міміки, на окремих аспектах почуттєвих станів. Дітям пояснювали, що ступінь вираження емоції у різних людей різна, залежить вона від людини, її особливостей і від події, коли вона виникає. Після прослуховування історії, обговорення причини виникнення емоції, з дітьми проводили бесіду та організовували сюжетно-рольову гру, присвячені змісту емоції. У бесіді діти обговорювали, як вони відчувають певний емоційний стан. Для закріплення матеріалу проводилася гра на відпрацювання зовнішніх проявів емоції та малювання з теми цієї емоції.

Наведемо конкретний зміст тренувальних ігрових завдань, які пропонувалися дітям в ході експерименту.

Етюд 1 (на вираження радості).

Матеріал: піктограма «радість».

Хід гри: психолог розповідає дітям історію, яка трапилася з дівчинкою. У неї був день народження. Вона дуже чекала подарунків. До неї приходили друзі і дарували їй різні речі. А вона хотіла маленького песика. Минало свято, усім було весело, а дівчинка, хоч і раділа друзям і подарункам, але почувалася не дуже щасливою. І ось увечері, коли друзі пішли додому, тато приніс красиву коробку. Дівчинка відкрила її – там було маленьке кумедне цуценя. І дівчинці стало дуже радісно.

Завдання: зобразіть радість.

Виразні рухи: підстрибує, голова піднята, на обличчі посмішка.

Етюд 2 (на вираження втоми і смутку).

Матеріал: піктограма «смуток».

Хід гри: психолог пропонує дитині уявити себе маленьким гномом, який несе на спині велику шишку ялини. Ось він зупинився, поклав шишку біля ніг і сказав: «Я так втомився, я дуже втомився ...». Таке почуття називають

втому і відчувають при цьому смуток.

Завдання: відобразіть смуток за допомогою міміки і жестів.

Виразні рухи: стоїть, руки опущені вздовж тіла, плечі опущені, похилена голова, зведені брови, опущені куточки губ.

Етюд 3 (на вираження страху).

Матеріал: піктограма «страх».

Хід гри: психолог розповідає дітям про маленьке кошеня, яке сидить одне на даху. Навколо гримить грім, шумить дощ, свище вітер. Кошеняті холодно і страшно. Воно звернулося в клубочок і тремтить. Таке почуття називається страхом.

Завдання: відобразіть емоцію страху..

Виразні рухи: підняті плечі, вгнута голова, очі заплющені.

Етюд 4 (на вираження провини).

Матеріал: піктограма «провина».

Хід гри: дітям розповідають історію, яка трапилася з дівчинкою Галею. У неї була улюблена лялька Катя, з якою вона гралася, яку годувала, співала пісень. Одного разу поклала Галя свою ляльку спати, а кіт Васька скинув її на підлогу. Побачила Галя, що лялька лежить на підлозі, підняла її і почала сварити кота: «Навіщо ти, Васька, мою ляльку скинув?» А кіт стоїть, голову опустив, соромно йому.

Завдання: відобразіть емоцію відчуття провини..

Виразні рухи: стоїть, руки опущені вздовж тіла, плечі опущені, похилена голова, опущені куточки губ.

Після того, як з діти навчилися виражати різні емоції, проводили гру «Піктограми».

Гра «Піктограми».

Мета: тренувати вміння розпізнавати емоційний стан за мімікою.

Хід гри:

а) Для цієї гри необхідно виготовити набір карток-піктограм. Піктограми — це зображення обличч людей у різному емоційному стані. Психологу

знадобиться два набори карток — один цілий, а другий — нарізаний. Дорослий пропонує дітям набір шаблонів, вони розпізнають настрій (емоції) і називають кожну піктограму (визначають, яка людина: весела чи сумна, сердита чи добра, щаслива або збентежена). Потім він пропонує інший такий самий набір, тільки розрізані шаблони перемішуються між собою. Психолог пропонує дітям допомогти людям знайти й зібрати їхні фотографії.

б) Після визначення настрою кожної піктограми діти об'єднуються у пари. Кожен учасник має свій набір піктограм. Один учасник бере піктограму і, не показуючи її другому, називає настрій, який на ній зображено. Другий повинен знайти картинку, задуману його партнером. Після цього дві обрані картинки порівнюються. Якщо картки не збігаються, то можна попросити дітей пояснити, чому вони обрали ту або іншу піктограму для визначення настрою.

У подальшому використовували ігри типу «Відгадай емоцію», «Розшифруй листівку», які передбачали пізнання емоції за схемою та відображення настрою за допомогою міміки, пантоміміки, голосових інтонацій. При цьому особлива увага зверталася на те, щоб дитина самостійно придумала або пригадала ту ситуацію, у якій виникає така емоція. Решта дітей (глядачів) визначали, яку емоцію переживає і відтворює дитина, про що йдеться в її експромті. З метою закріплення уявлень про емоції та почуття було проведено заняття, на якому діти «проживали» певні емоційні стани, пояснювали що вони означають, давали словесні найменування.

Гра «Розшифруй листівку».

Мета: визначати здатність розпізнавати емоційні стани за схематичними зображеннями і об'єднувати різні зображення одним сюжетом.

Хід гри: листоноша приносить дітям листівки, але не звичайну, а зашифровані. У кожному листі мімічно зображено по 2-3- емоційні стани, які потрібно розшифрувати. Кожній дитині дається одна листівка, і діти, по-черзі, розповідають, що вони прочитали у зашифрованій листівці.

У подальшому, коли діти навчилися створювати розповіді за листівками, доцільно збільшити кількість зображень. Також ще одним варіантом проведення

цієї гри є пропозиція для дітей самим створити і «написати» (намалювати) листівки, обмінятися ними з однолітками і розшифрувати їх.

Усі ці вправи та ігри мали на меті самостійне відтворення дітьми за допомогою експресивних засобів пантоміми різних життєвих ситуацій, при цьому особлива увага зверталася на вираз обличчя дитини, її поставу, жести. Деякі ситуації спрямовували не тільки на пантомімічне відтворення, але й на формування вміння добирати ті слова, які б найповніше передавали емоційно-почуттєвий стан. Так, Микола В. розшифрував свою листівку і створив таку розповідь: «Падав дрібний дощ. Назарчик сидів коло вікна. Йому було сумно. Аж ось дощ припинився, засвітило сонечко. Назар радісно побіг на вулицю, де його чекали друзі».

Другий розділ програми передбачав систематизацію знань дітей про емоції і мав на меті: розширення уявлень про емоції на основі їх порівняння, закріплення отриманих на попередньому етапі знань, розвиток уяви, емпатії. Для виконання цих завдань було проведено низку занять з використанням таких матеріалів: зображення двох гномів (веселого і сумного), кольорові картки, олівці, папір, картинки із зображенням радісних, сумних та наляканих тварин, потяг із віконцями різних кольорів: помаранчевого, коричневого, чорного, жовтого, звуки щебету пташок, грому, вітру, капель дощу.

Для виконання завдань з цього розділу програми було використано групову і фронтальну форми роботи. Методичні прийоми: бесіда, ігри з кольоровими картками, ігри-драматизації, малювання, ігри на «зображення емоцій». Наголосимо, що в першому розділі програми увагу дітей спрямовували на розуміння емоцій, їх значення та вміння виражати емоції. У цьому розділі програми також акцентували на вираженні і значенні емоцій, але на заняттях дітям пропонували одразу декілька емоцій: радість і сум; радість і гнів; гнів і подив; радість, гнів і подив; радість, гнів і страх тощо. Особливість роботи з дітьми на цьому етапі програми полягала в тому, що розширення і закріплення знань про емоції базувалося на порівнянні. Дітям демонстрували фрагмент мультфільму або пропонували фрагмент казки, після чого проводили бесіду, в

якій разом дітьми аналізували, які емоції переживали герої і якими ситуаціями або подіями вони були викликані. В ігрових завданнях емоції порівнювали і протипоставляли одна одній для поглиблення знань про них.

Наведемо приклад заняття, проведеного з дітьми.

Заняття «Радість і сум».

1. Знайомство з гномами.

До дітей завітали два гноми: Веселун – радісний гном і Плакса – сумний гном, які прийшли в однаковому одязі, але з різним настроєм. Після знайомства гномів з дітьми, їх запитують: «Чим схожі гноми?», «Чим гноми відрізняються?», «Як ви вважаєте, що засмутило Плаксу?», «А чому радіє Веселун?».

2. Літературні загадки.

Діти діляться на дві групи. Одну з них очолює Веселун, іншу – Плакса. Групам по-черзі пропонуються веселі і сумні уривки з казок. Діти з команди, яку очолює Веселун, підіймають руки, коли чують сумний уривок з казки; діти з команди, яку очолює Плакса, підіймають руки, коли чують веселий уривок з казки.

3. Малювання гномів.

Дітям запропонували намалювати портрети гномів – Веселуна і Плакси. При цьому зацентрували увагу на те, що Веселун завжди посміхається. Готові портрети подарували гномам.

4. Гра-інсценування за казкою «Півник і двоє мишенят».

З дітьми проводять бесіду:

- Який настрій був у мишенят на початку казки?
- Чому вони засумували після розмови з півником?
- Щоб ви запропонували мишенятам?
- На який острів ви оселили б героїв казки?

Діти інсценують уривки твору, міняючись ролями.

5. Діти разом з гномами водять хоровод під різну музику.

6. Прощання. Діти прощаються з гномами і обіцяють частіше посміхатися.

Гном Плакса також дає дітям таку обіцянку.

При проведенні занять зважали на вікові особливості дітей дошкільного віку. Тому на заняттях постійно був присутній ефект новизни, ігри постійно оновлювалися, підтримуючи у дітей інтерес до занять.

Також під час роботи з дітьми значну увагу приділяли розумінню дітьми причин виникнення негативних емоцій, пояснювали, що гнів є результатом відчуття непорозуміння, образи, нехтування, страху, провини, пропонували дітям намалювати ситуацію, над якою вони втратили контроль і ідентифікувати почуття, яке викликало гнів, розподіляли дітей парами і пропонували розповісти один одному про намальоване і пережите ними. Окремо приділяли увагу обговоренню позитивних способів регуляції емоцій гніву, суму, та інших негативних переживань, програвали варіанти емоційного реагування в типових ситуаціях емоційно напруженої взаємодії між дітьми (наприклад, коли дитина чує «Тебе ніхто не любить», «Я з тобою не хочу гратися» тощо), обговорювали характерні особливості дітей, які володіють і не володіють самоконтролем.

Третій розділ програми був спрямований на закріплення знань дітей про емоції, усвідомлення дітьми факту виникнення емоцій; сенсу емоційних проявів (причинно-наслідкових зв'язків); осмислення зовнішніх ознак вираження емоцій - позитивних, негативних, меж їх адекватного прояву; розширення словника емоційною лексикою. Робота в плані розвитку емоційної лексики здійснювалася як шляхом її збагачення словами, словосполученнями, що позначають різні емоції, відтінки настроїв, тобто власне-емоційно, так і в єдності з розвитком емоційної експресії, уявлень про емоції, оскільки їх неможливо формувати не називаючи.

Наведемо приклад заняття на тему: «Закріплення знань про почуття».

Мета: закріпити уміння розрізняти почуття.

Матеріали: гра «Абетка настрою».

Хід заняття:

Після привітання, психолог разом з дітьми пригадує, з якими почуттями вони познайомилися. При цьому дорослий показує дітям піктограми з зображенням різних почуттів і проводить бесіду про те, як ми дізнаємося, що це

саме те або інше почуття. Далі проводиться гра.

Перед дітьми на килимку розкладають картинки із зображенням різних об'єктів: кішки, рибки, папуги, тата, мами. У них у всіх різний настрій. Кожна дитина підходить до картинок, обирає будь-яку з них. Уважно розглядає, кого і з яким настроєм там намальовано. Дитина зображує свого героя і закінчує речення: «Я - мишеня. Я боюся, коли... Я радію, коли... Я дивуюся, коли... Або чимось хвалиться». Коли всі діти зобразили свого героя та його емоції, дорослий і діти пригадували потішку, голосно її промовляли, потім читали потішку з різними відчуттями: радості, страху, подиву тощо. Таким чином діти вправлялися у вираженні різних емоційних станів.

Розвага «Країна казок» мала на меті закріпити знання дітей про емоції, розширити словник їх емоційної лексики. Дітям розповіли, що вони йдуть у країну казок. Там у своїх будиночках проживали герої різних казок. На кожному будиночку висіла піктограма з зображенням певної емоції. Якщо дитина правильно назвала емоцію, герой казки виходив до неї зі свого будиночку. Герої казок давали дітям завдання, для виконання яких треба було зобразити певну емоцію. Дітям дуже подобалося виконувати такі завдання. Вони правильно визначали емоцію, демонстрували її виявлення за допомогою міміки і жестів. Потім усі разом водили «хоровод казкових героїв».

Також програма передбачала використання дидактичних ігор «Наші емоції», «Підбери маску», які допомагали дітям програвати різні ситуації, емоції, усвідомлювати факт виникнення емоцій, закріплювати знання про вираження різних емоцій за допомогою міміки і жестів. Так, в грі «Збери емоції» діти збирали персонажів, які переживали певні емоції і придумували історії, чому ця емоція виникла у цього персонажу. В грі «Підбери маску» діти співставляли емоцію персонажу на картинці та схематичне зображення емоції. Гра сприяла закріпленню знань про емоції: дитина бачила і визначала як виражається емоція. Таким чином створювалися умови для розвитку емпатії. У дидактичній грі «Поле настрою» кожний дошкільник кидав кубик, потім робив стільки кроків, скільки було зазначено на верхній грані кубика, називав колір клітинки, на яку ставав,

співвідносив його зі зразком, на якому було зображено емоцію, називав і показував її. Ця гра сприяла розвитку емоційної сфери дітей, уміння співвідносити настрій з певним кольором, визначати настрій за схематичним зображенням, закріпленню основних кольорів, розвитку зв'язного мовлення та дрібної моторики рук.

Гра «Тренуємо емоції».

Психолог пропонує кожній дитині:

- 1) насупитися, як: осіння хмара; розсерджена людина; зла чарівниця;
- 2) усміхнутися, як: кіт на сонце; саме сонце; Буратіно; хитра лисиця; радісна дитина; нібито побачив диво;
- 3) посердитися, як: дитина, у якої забрали морозиво; двоє баранів на мосту; людина, яку вдарили;
- 4) злякатися, як: дитина, яка загубилася в лісі; заєць, який побачив вовка; кошеня, на якого гавкає собака;
- 5) передати втому, нібито: батько після роботи; людина, яка підняла важкий вантаж; мураха, яка притягла велику муху;
- 6) зобразити відпочинок, як: турист, який щойно зняв важкий рюкзак; дитина, яка багато попрацювала, але допомогла мамі; як стомлений воїн після перемоги.

Окрім занять та інших форм роботи з дітьми, передбачених програмою супроводу, з метою ефективного засвоєння та закріплення знань дітей про емоції та навчання дітей вербалізації певних емоційних станів та вмінню передавати їх з використанням різноманітних засобів, було реалізовано такі дії, спрямовані на збагачення розвивально-предметного середовища груп закладів дошкільної освіти.

1. В групі створено осередок «Куточок настрою» з метою релаксації і самостійних ігор дітей для вираження ними різноманітних емоцій, які виникають у дитини протягом дня у різноманітних ситуаціях взаємодії. Створення такого осередку в групі сприятиме навчанню дітей вмінню розрізняти власні емоції і почуття, правильно реагувати на настрої інших дітей та дорослих, наданню дітям

можливості у соціально сприйнятливій формі звільнитися від негативних емоцій, які можуть переповнювати дитину під час перебування в закладі дошкільної освіти, а також поза ним.

2. У цьому осередку розміщено «Екран настрою», який допомагатиме вихователеві і батькам відслідковувати зміни настрою дитини протягом дня. Діти протягом дня можуть визначати свій настрій і класти в свою кишеню піктограми, який демонструє їхній емоційний стан. Дитина має змогу змінювати піктограми, коли змінюється її настрій.

3. В осередку розміщено «Іграшки-думки» - це м'які іграшки, з якими діти можуть ділитися своїми емоціями і розповідати про них.

4. Розміщено інші речі, яка допомагали дитині звільнитися від власних негативних емоцій: чарівна скринька, куди поклали папір різної фактури, (діти можуть його м'яти і рвати); стаканчики «Для крику», «Килимок злості» (де діти зможуть потоптатися та звільнитися від агресії); олівці і папір для малювання емоції злості і звільнення від неї.

5. Розміщено скриньку «Давай помиримся», призначення якої налагоджувати стосунки між дітьми і усувати конфліктні ситуації, вихователями підібрано картотеку веселих мирилок.

3.2. Аналіз ефективності експериментальної програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку

Аналіз ефективності впровадженої програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку є важливим етапом роботи, на якому здійснено порівняння результатів діагностики, проведеної на початку експерименту, з даними, отриманими після його завершення. Комплексний аналіз передбачав опис контрольного етапу, застосування статистичних методів та інтерпретацію отриманих результатів у контексті теоретичних і практичних завдань дослідження.

Контрольний етап експериментального дослідження розпочався одразу після завершення програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку і тривав у період з серпня по жовтень 2025 року.

Метою цього етапу була повторна діагностика дітей експериментальної та контрольної груп, що дозволило відстежити динаміку змін, які відбулися під впливом реалізованої програми психологічного супроводу та співставити отримані результати в експериментальній та контрольній групах з первинними значеннями рівнів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку.

Процедура повторної діагностики здійснювалася за тими ж методиками, що і на початковому етапі дослідження, що забезпечило можливість порівняння отриманих результатів. Було застосовано той самий комплекс психодіагностичних методик, а саме: Методика «Знайди собі друга» (для визначення емоційного комфорту), Бесіда для усвідомлення дітьми власних емоційних станів, Методика «емоційна ідентифікація», спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку.

Отримані дані були піддані статистичній обробці з використанням комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows, що дозволило кількісно оцінити зміни в експериментальній групі після запровадження програми психологічного супроводу та порівняти їх з результатами контрольної групи.

Проаналізуємо рівні емоційного комфорту учасників експериментальної та контрольної груп після реалізації програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дошкільників (Таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

Рівні емоційного комфорту після реалізації програми психологічного супроводу

Рівні/бали	К-ть дітей		Рівні емоційного комфорту
	ЕГ	КГ	
Дуже високий (10)	4	3	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь емоційно насичена, дитина весела, оптимістично налаштована; обличчя намальоване з радісним настроєм
Високий (8-9)	5	5	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь збагачена емоційними переживаннями, дитина позитивно емоційно налаштована; обличчя намальоване з веселим настроєм
Середній (4-7)	7	5	Дитина обрала кружечок жовтого, червоного, помаранчевого кольору; розповідь свідчить про позитивну сторону внутрішнього емоційного стану; обличчя намальоване зі спокійним настроєм
Низький (2-3)	0	2	Дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване зі сумним настроєм
Дуже низький (1,0)	0	1	Дитина обрала кружечок синього, коричневого, чорного кольору; розповідь свідчить про пригнічений емоційний стан; обличчя намальоване зі сумним настроєм

Як видно з таблиці, в експериментальній групі зафіксовано збільшення кількості дітей із середнім рівнем емоційного комфорту (7 дітей, було - 5), у контрольній групі кількість дітей середнім рівнем емоційного комфорту не змінилася (5 – в КГ); також в експериментальній групі зафіксовано збільшення кількості дітей із високим рівнем емоційного комфорту (5 дітей, було - 3), натомість у контрольній групі цей показник залишився на початковому рівні; щодо дуже високого рівня емоційного комфорту, то в ЕГ кількість дітей збільшилася на 1 дитину, у контрольній змін не відбулося. Водночас, серед дітей експериментальної групи не зафіксовано дітей, які перебували на низькому та дуже низькому рівнях емоційного комфорту, натомість у контрольній групі ситуація залишилася незмінною (2 та 1 дитина відповідно). Отже, повторні результати обстеження дітей за рівнями емоційного комфорту засвідчують ефективність упровадженого в практику дошкільної освіти психологічного супроводу емоційного розвитку особистості, зокрема акцентування уваги на рівні емоційного комфорту, який забезпечує стабільний та позитивний емоційний фон життєдіяльності дітей в закладі дошкільної освіти, зниження рівня дитячої тривожності.

Результати повторної бесіди з дітьми зафіксували кількісні зміни у трьох групах дітей, розподілених відповідно до особливостей усвідомлення ними власних емоцій. Насамперед значну позитивну динаміку зафіксували щодо показників, які пов'язані зі здатністю дітей розпізнавати емоції. У повторній бесіді діти з експериментальної групи добре визначали емоційний підтекст різноманітних ситуацій, виокремлювали окремі експресивні ознаки емоційних станів навіть тих емоцій, при розпізнаванні яких у дітей на констатувальному етапі виникали труднощі (подиву, відрази, зневаги та заздрощів), майже не помилялися при розпізнаванні емоцій радості, суму і страху. Натомість у дітей з контрольної групи виникали труднощі при розпізнаванні більшості емоцій. У дітей експериментальної групи не викликало труднощів завдання виокремити ситуації, об'єкти і дії відповідно до кожного з семи запропонованих емоційних станів; вони передавали вербально емоційний зміст власних переживань; давали

адекватну розгорнуту відповідь, диференціювали ознаки експресії та ідентифікували їх значення в контексті емоційних станів різної модальності. Якісний аналіз результатів засвідчив збільшення інтересу серед старших дошкільників до емоційних станів однолітків не зважаючи на наявність типових вікових труднощів, пов'язаних зі незначними вміннями дітей розпізнавати емоційні стани однолітків та розуміти емоції дорослих. Позитивна динаміка в експериментальній групі виявилася також при аналізі словника дітей: більшість з них знаходили адекватну словесну номінацію емоційному стану, у розповідях використовували прислівники. Також було відмічено зростання якісних характеристик, пов'язаних з оцінкою розгорнутих відповідей дітей, стабілізацію емоційних станів дітей експериментальної групи, зниження тривоги в різноманітних повсякденних ситуаціях. Результати контрольної групи показали незначний природний приріст таких параметрів. На етапі аналізу емпіричних даних для визначення достовірності середніх значень використали t-критерій Стьюдента для обох вибірок (Таблиця 3.2.).

Таблиця 3.2.

Рівні усвідомлення власних емоцій	Середнє значення		Значення t-критерію	p для df=32
	до	після		
Достатній	33,2	37,8	7,5	< 0,001
Задовільний	46,5	55,4	3,8	< 0,001
Низький	20,3	6,8	8,1	< 0,001

Результати порівняльного аналізу узагальнених за усіма методиками рівнів емоційно-почуттєвої сфери дітей на етапі формувального експерименту подано на рис.3.1

Динаміка рівнів емоційно-почуттєвої сфери дітей після проведеної експериментальної роботи представлено на рис. 3.1.

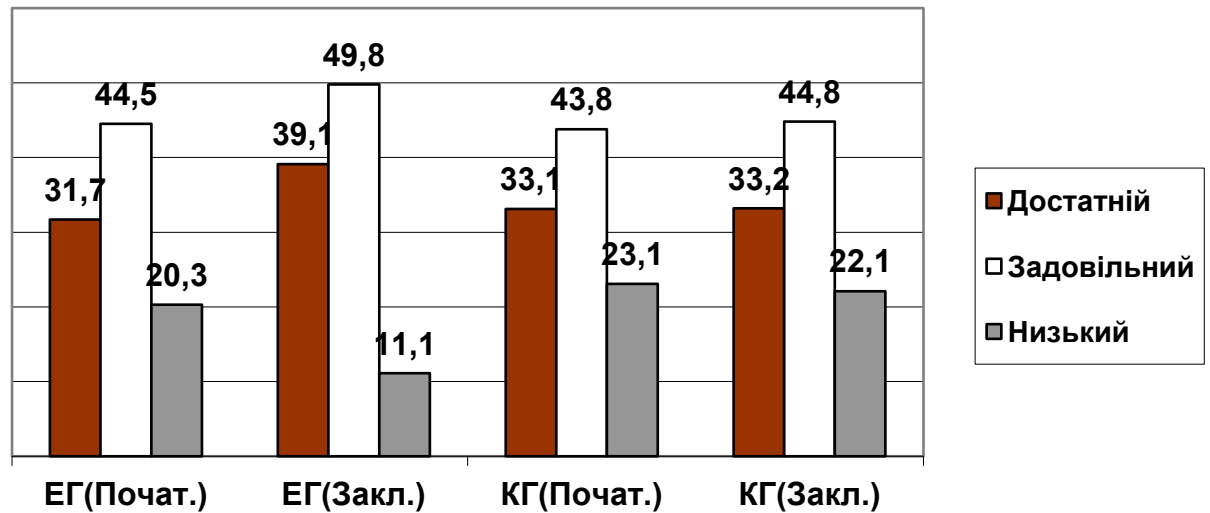

Рис. 3.1. Динаміка рівнів емоційно-почуттєвої сфери дітей після проведеної експериментальної роботи контрольної та експериментальної груп (%).

Як видно з діаграми, зменшення кількості дітей з експериментальної групи з низьким рівнем емоційно-почуттєвої сфери (з 20,3% на 11,1%) засвідчує їх перехід на задовільний рівень розвитку, що становить 49,8% вибірки дітей старшого дошкільного віку. На відміну від експериментальної групи у контрольній групі відсоток дітей з низьким рівнем залишився майже не змінним (22,1%). Також діаграма демонструє значний приріст відсотку дітей з достатнім рівнем розвитку емоційно-почуттєвої сфери (з 31,7% на 39,8%), що доводить ефективність реалізованої на формувальному етапі дослідження програми психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери, занять, вправ, ігор та інших методів роботи з дітьми. У контрольній групі таких результатів не зафіксовано. Високий рівень розвитку емоційно-почуттєвої сфери в дітей контрольної групи майже не змінився, і задовільний рівень також має незначні зміни, що засвідчує необхідність психолого-педагогічної підтримки в подоланні можливих труднощів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей та емоційних новоутворень, які виникають на етапі старшого дошкільного віку. При цьому

супровідна діяльність дорослого має бути орієнтована на зону найближчого розвитку дитини у процесі активної діяльнісної взаємодії з дорослими і однолітками.

Висновки до третього розділу.

Експериментальна програма розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку передбачала психологічний супровід, оскільки він є одним з видів психологічної допомоги, спрямований на створення сприятливих умов для розвитку емоційного складника емоційно-почуттєвої сфери дошкільників. При цьому враховували такі складові розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини: власне-емоційний розвиток дитини - низка взаємозв'язаних напрямів, кожен з яких має свої певні способи впливу на емоційну сферу дитини і, відповідно, механізми розвитку емоцій. Сюди входить розвиток емоційного реагування, емоційної експресії, емпатії, формування уявлень про емоції, емоційної лексики. Опосередковано-емоційний розвиток - цілеспрямований вплив на емоційну сферу дітей з метою здійснення і вдосконалення процесу пізнання навколишнього світу, розвитку пізнавальних процесів, діяльності в цілому. Цей компонент емоційної сфери дитини спрямований на становлення і збагачення ставлення дитини до процесу пізнання, до дій, до діяльності в цілому.

Програма психологічного супроводу передбачала три розділи.

Перший розділ програми мав на меті актуалізувати знання дітей щодо емоцій (радості, горя, гніву, страху, подиву, образи, провини, злості, заздрощів), навчити їх розрізняти емоції за схематичними зображеннями, розуміти свої почуття і почуття інших людей і розповідати про них, передавати заданий емоційний стан з використанням різноманітних вербальних та невербальних засобів, розвивати емпатію.

Заняття другого розділу спрямовували на розширення знань про емоції. Другий розділ програми передбачав систематизацію знань дітей про емоції і мав на меті: розширення уявлень про емоції на основі їх порівняння, закріплення отриманих на попередньому етапі знань, розвиток уяви, емпатії. У цьому розділі

програми також акцентували на вираженні і значенні емоцій, але на заняттях дітям пропонували одразу декілька емоцій: радість і сум; радість і гнів; гнів і подив; радість, гнів і подив; радість, гнів і страх тощо. Особливість роботи з дітьми на цьому етапі програми полягала в тому, що розширення і закріплення знань про емоції базувалося на порівнянні.

Третій розділ програми був спрямований на закріплення знань дітей про емоції, усвідомлення дітьми факту виникнення емоцій; сенсу емоційних проявів (причинно-наслідкових зв'язків); осмислення зовнішніх ознак вираження емоцій - позитивних, негативних, меж їх адекватного прояву; розширення словника емоційною лексиною. Заняття проводилися раз на два тижні з усією групою дітей.

Результатом реалізованого в експериментальній групі психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку було зафіксовано відсоткове зменшення кількості дітей з низьким рівнем розвитку емоційно-почуттєвої сфери, та збільшення відсотку дітей із задовільним і достатнім рівнями її розвитку. У контрольній групі таких результатів не зафіксовано. Високий рівень розвитку емоційно-почуттєвої сфери в дітей контрольної групи майже не змінився, і задовільний рівень також мав незначні зміни, що засвідчує актуальність психолого-педагогічної підтримки в подоланні можливих труднощів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей та емоційних новоутворень, які виникають на етапі старшого дошкільного віку. При цьому супровідна діяльність дорослого має бути орієнтована на зону найближчого розвитку дитини у процесі активної діяльнісної взаємодії з дорослими і однолітками.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення проблеми розвитку емоційно-почуттєвої сфери особистості в дошкільному дитинстві, що дозволило розкрити психологічний зміст досліджуваного явища та зсувати психологічні особливості емоційно-почуттєвої сфери дітей старшого дошкільного віку, а також розробити та апробувати програму психологічного супроводу з розвитку емоційно-почуттєвої сфери дитини-дошкільника.

Відповідно визначених завдань можна зробити такі висновки:

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури розкрито особливості емоційно-почуттєвої сфери особистості дитини. З'ясовано, що емоція є психічним відображенням у формі безпосереднього пристрасного переживання людиною сенсу життєвих явищ і ситуацій, обумовленим ставленням до їх об'єктивних властивостей і потреб суб'єкта. Емоції, емоційно-вольова сфера та емоційний розвиток відіграють важливу роль у житті дитини дошкільного віку, оскільки впливають на її поведінку, спілкування, самооцінку та загальне благополуччя. Емоційний розвиток як невід'ємна складова психічного розвитку особистості виконує низку найважливіших функцій - інтеграційну, індивідуалізаційну, комунікативну, соціалізаційну, розвивальну.

Основними особливостями розвитку емоційно-почуттєвої сфери дошкільника є такі: по-перше, ускладняється її зміст, закладається загальний емоційний фон психічного життя дитини, у якої формується чотири групи вищих почуттів: моральні, естетичні, практичні, інтелектуальні. З накопиченням дитиною життєвого досвіду стають більш стійкими емпатичні переживання, оскільки вони напряму залежать від рівня розвитку у дошкільника здатності до диференціації та ідентифікації емоційних станів як власних, так і оточуючих людей; по-друге, змінюється експресивна сторона емоцій і почуттів: дитина засвоює «мову» почуттів, вчиться вербально і невербально виражати свої емоції та почуття; дитина поступово оволодіває рефлексією та уміннями довільної регуляції емоцій та почуттів, засвоює соціальні форми їх вияву.

2. Розроблено програму емпіричного вивчення психологічних особливостей розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку. Задля виконання завдань експериментального етапу дослідження було дібрану низку методик, спрямованих на системне вивчення розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей, а саме: Методика «Знайди собі друга» (для визначення емоційного комфорту), Бесіда для усвідомлення дітьми власних емоційних станів, Методика «емоційна ідентифікація», спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку.

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження дозволив зробити висновок, що у період дошкільного дитинства поетапно розвиваються усі компоненти розуміння емоцій: розуміння ликової експресії, ситуативних причини, усвідомлення впливу нагадування про події як активатора певної емоції, розуміння зв'язку між бажанням і емоцією, що переживається, розуміння провини і амбівалентних емоцій, способів контролю емоцій.

3. Емпіричним шляхом з'ясовано психологічні особливості емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що у дітей старшого дошкільного віку наявні різні рівні усвідомлення емоцій. Переважна більшість дітей старшого дошкільного віку достатньо добре усвідомлює емоції радості, задоволення/незадоволення, суму, страху, злості та достатньо легко розпізнає експресивні ознаки означених емоцій. Складнішим для дітей виявилось розпізнавання емоцій подиву, відрази, зневаги та заздрощів, які усвідомлювалися ними частково в контексті різноманітних ситуацій взаємодії з однолітками та дорослими, а також виокремлення власних дій як ознак певного емоційного стану. Отже, діти у період старшого дошкільного віку вже здатні усвідомлювати, що емоція є внутрішнім станом людини, розуміти вплив зовнішніх нагадувань, спогадів про певні життєві події які є активаторами емоцій і розуміти зовнішні причини їх виникнення.

4. Експериментальна програма розвитку емоційно-почуттєвої сфери

дітей дошкільного віку передбачала психологічний супровід, як один із видів психологічної допомоги, спрямований на створення сприятливих умов для розвитку емоційного складника емоційно-почуттєвої сфери дошкільників. Психологічний супровід розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей розуміємо як складну змістово-організаційну програму підтримки дитини, яка містить низку завдань, змістових та технологічних аспектів, що передбачає цілеспрямоване використання різних форм, методів, засобів розвитку емоційно-почуттєвої сфери дошкільників. Розроблена та апробована програма психологічного супроводу емоційно-почуттєвої сфери дошкільників була спрямована на розвиток у дітей умінь розуміти власні емоції і почуття та почуття інших людей і розповідати про них, самостійно аналізуючи ситуації та висловлюючи власні судження. Результати формувального етапу експерименту підтвердили, що перед вихователями, батьками і психологами постає важливе завдання навчання дітей навичкам ідентифікації, вербалізації та регуляції емоцій, яка буде вирішуватися більш ефективно за умови реалізації в закладі дошкільної освіти психологічного супроводу розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей дошкільного віку на основі забезпечення спільних зусиль дорослих, орієнтованих на задоволення потреб дітей в емоційній близькості з батьками і вихователями для зниження частоти виникнення негативних емоцій і забезпечення психологічного комфорту дітей.

Подальші наукові розвідки будуть зосереджені на розробці диференційованих програм для розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей (гіперактивних, сором'язливих, з розладами аутичного спектру тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белікова Ю. Емоції і почуття: соціологічний аналіз. Типізація групових емоцій. *Вісник Одеського національного університету. Вип. Соціологія, політичні науки*. Одеса, 2011. С. 168–173.
2. Блозва А., Красуля О. Корекція емоційної сфери дошкільника засобами гри. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Педагогіка, психологія, філософія, 2014. С. 53-59.
3. Ванжа С.М. Малікова О.В. Чарівний світ емоцій: гурткова робота. Старший дошкільний вік. Х.: Вид-во «Ранок», 2015. 112 с
4. Вишневський С. В. Механізми виникнення емоцій, їх види, прояви та стани. *Актуальні напрями психопрофілактичних заходів у закладах вищої освіти* : 2018 рік: матеріали I Всеукр. круглого столу. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 19–24.
5. Вікова і педагогічна психологія : навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька та ін. Київ, 2006. 344 с.
6. Вовчик-Блакитна О.О. Сучасний дошкільник: Особливості емоційного розвитку. *Обдарована дитина*. 2007. №4. С. 8-10.
7. Вовчик-Блакитина О.О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу. *Практична психологія та соціальна робота*. – 2006. – № 4. – С. 1–3.
8. Волік Н. Практичні аспекти діагностики емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2020. № 2, С. 133-148.
9. Гаврилькевич В., Фірстова О. Емоційні стани особистості: теоретичне дослідження феномену. *Психологічні травелоги*. 2023. №2. С.41-50.
10. Готовінсть дітей до навчання / упоряд. С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. К.: Мікрос-СВС, 2003. 112 с.
11. Гришко О., Клевака Л. Врахування індивідуальних особливостей дітей дошкільного віку з різними типами нервової системи у процесі навчання,

виховання та розвитку. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія : Педагогічні науки. 2020. № 188, 2020. С. 63-69.

12. Груша, Л. Методика та зміст роботи з виховання емоційної культури дітей 6-10 років. *Вісник Житомирського державного університету*, № 47. 2009. С.27-32.

13. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: монографія/ А.М.Богущ, Л.О.Варяниця, Н.В.Гавриш, С.М.Курінна, І.П.Печенко; наук. ред. А.М.Богущ ; за заг.ред. Н.В.Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.

14. Дерев'янюк С.П. Методичні засоби діагностики емоційного інтелекту. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Серія: Психологічні науки. Чернігів : ЧНПУ, 2015. Вип. 128. С. 95–99.

15. Дерев'янюк, С. Сучасні технології розвитку емоційного інтелекту. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Київ.2010. Т.ХІІ, част. 5. С. 121-129.

16. Дуткевич Т.В. Дитяча корекційно-розвивальна психологія: посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 304 с.

17. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С. Д. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К.: Мікрос СВС, 2003. – 112 с.

18. Емоційні стани особистості. Форми переживання емоцій. *Вікі ЦДУ* : веб-сайт. URL: <https://wiki.cusu.edu.ua>

19. Енциклопедія діагностичних методик щодо з'ясування стану розвитку дітей раннього віку. Дайджест 1 / Упор. Крутий К.Л. Запоріжжя: ТОВ «ЛПС», 2006. 152с.

20. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. 256 с.

21. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників/

Упоряд. І.В. Молодушкіна. 2-ге вид. – Х.: Вид. група «Основа», 2012. 207 с.

22. Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя): навчальний посібник. Київ: Каравела, 2008. 192 с.

23. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості. Київ : Либідь, 2007. 256 с.

24. Козлюк, О., Руденко Н. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2017. № 36. С. 131-145.

25. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посіб. для вищ. навч. закладів. К.: Освіта, 1998. 287 с.

26. Кочерга О. Психофізіологія емоційного благополуччя дошкільника. *Дитячий садок*. 2010. № 553. С. 8-12.

27. Лящ О. Емоційний інтелект як предмет психологічних досліджень. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 22. С. 324-335.

28. Максименко С. Д. Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості / за ред. С. Д. Максименка. Київ : ТОВ «КММ», 2007. 296 с.

29. Маценко Ж. Естетотерапія емоційних станів дошкільників. *Емоційний розвиток дитини* / Упоряд.: С.Максименко, К.Максименко, О.Главник. Київ.: Мікрос – СВС, 2003. С. 3–31.

30. Медведєв О.А. Емоційна сфера дітей на етапі переходу від дошкільного у молодший шкільний вік. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського : збірник наукових праць*. Серія: Педагогічні науки / ред.: В. Д. Будак, О. М. Пехота. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. Вип. 1.41(93), т. 1. С .141–144.

31. Медведєв О.А. Розвиток емоційної сфери особистості дитини як психолого-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 44. С. 173–179.
32. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі: дис..канд. психол.наук: 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія»/ І.В.Мельничук; НПУ ім. М.П.Драгоманова. Х., 2003. 222 с.
33. Мельник Н. Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки. 2018. № 4 (63). С. 69-74.
34. Методики вивчення психічного розвитку дитини-дошкільника: Метод. посібник / Наук. ред. С.Є. Кулачківська. Київ: Світич, 2003. 40 с.
35. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / О. Л. Кононко, З. П. Плохій, А. М. Гончаренко та ін. К.: Світич, 2009.
36. Москальова А.С. Засоби діагностики і корекції емоційного розвитку дітей. К.: Знання, 2003. –51 с.
37. Олійник О. Особливості емоційного розвитку та умови формування емоційної культури дітей старшого дошкільного віку засобами театралізованих ігор. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань. 2013. № 47. С. 167-173.
38. Олексенко С. Психодіагностика емоційної сфери дітей дошкільного віку. *Психолог дошкілля*. 2013. № 8(49), С. 6-18.
39. Опанасюк І. Взаємозв'язок емоційного інтелекту та пізнавальних процесів у старшому шкільному віці. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2014. № 19(2).С. 125-132.
40. Павелків Р.В. Дитяча психологія. Підручник. Київ: Академвидав, 2008. 432 с.
41. Павелків Р.В., Цигикало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 296 с.

42. Пасічник, В. Р., Пасічник В. М., Пітин, М. Характеристика емоційного розвитку дітей дошкільного віку. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2018. № 3, 7(16). С. 297-302.
43. Проблеми розвитку та корекції емоційної сфери старших дошкільників / Упоряд. О.А. Атемасова. Харків: Ранок, 2010. 176 с.
44. Приходько Ю.О. Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. К.: Каравела, 2012. – 328 с.
45. Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в дошкільному навчальному закладі. Дайджест / Упор. О. М. Байер. Запоріжжя: ТОВ «ЛПІС», ЛТД, 2008.
46. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. К: «Академвидав», 2006. 424 с.
47. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Х.: Прапор, 2009. 672 с.
48. Ревть А.В. Емоційна сфера дітей дошкільного віку. *Collection of scientific papers «SCIENTIA» Scientific forum: theory and practice of research*. Valencia, Kingdom of Spain. 2023, March 10, P.189-191.
49. Саржевський С. Психологія та патологія емоцій, волі, уваги. Запоріжжя. 2017. 72 с.
50. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія / О.Є. Блинова та ін. Херсон, 2018. 428 с.
51. Тафінцева С. Емоційний розвиток дітей у психологічній практиці: організаційно-методичні аспекти. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. Випуск 2 (55), 2022. С. 39-44.
52. Тімченко О., Похілько Д. Аналіз сучасних методів діагностики емоцій у дітей. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2017. С. 55, 259-268.
53. Терещенко Л.А., Карабаєва І.І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, Том 10.

Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Випуск 33. 2019. С. 214 – 234.

54. Трофаїла Н. Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського*. 2014. № 45(106). С. 155-158.

55. Boyd J., Barnett W. S., Bodrova E., Leong D. J., Gomby D. Promoting Children's Social and Emotional Development Through Preschool Education. – March, 2005. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nieer.org>

56. Davies L. Enhancing Children's Emotional Development (1/2003). URL: <http://www.kellybear.com>

57. Izard C. The. Psychology of Emotions. New York: Plenum. 1991. 464 p.

58. Piaget J. Inhelder B. The psychology of the child. London. 1971.

59. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). Core SEL competencies. Chicago: CASEL. 2018. URL: <https://casel.org/core-competencies>

60. Ekman P. Emotion in the human face. New York, Cambridge University. 2015. 456 p.

61. Malik F., Marwaha R. Developmental Stages of Social Emotional Development In Children. National Library of Medicine. National Center for Biotechnology Infomatin. May 10. 2022. URL: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK534819/#_article-29432_s2_

62. Myers R. Parenting Today. LLC, 2018. 16 p.

63. Wallon H. L'evolution psychologique de Venfaut. Paris, Armabd Colin. 1968.

ДОДАТКИ

Додаток А

Поради батькам та вихователям

Для забезпечення гармонійного розвитку емоційно-вольової сфери дитини важливо дотримуватися певних рекомендацій. Батьки та вихователі можуть відігравати важливу роль у розвитку емоційно-вольової сфери та емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Ось кілька порад:

- Створіть сприятливу емоційну атмосферу: дітям важливо відчувати себелюбимими, прийнятими та цінними.
- Допоможіть дітям зрозуміти та розпізнавати свої емоції: розмовляйте з ними про їхні почуття, називайте їх та пояснюйте, як з ними справлятися.
- Вчіть дітей саморегуляції: допоможіть їм опанувати навички заспокоєння та самоконтролю.
- Заохочуйте емоційну виразність: дозвольте дітям вільно виражати свої емоції.
- Грайте з дітьми в емоційні ігри: це допоможе їм розвинути емоційний інтелект та навчитися взаємодіяти з іншими людьми.

Поради батькам:

- Створіть сприятливу емоційну атмосферу вдома: проводьте час з дитиною, грайте з нею, читайте їй казки, розмовляйте про її почуття.
- Будьте емоційно щирими: показуйте дитині свої емоції та вчіть її їх розпізнавати.
- Заохочуйте емоційну виразність: дозвольте дитині вільно виражати свої емоції, навіть негативні.
- Встановіть чіткі правила та обмеження: це допоможе дитині відчувати себе в безпеці та впевнено.
- Будьте послідовними у своїх вимогах: не міняйте правила залежно від свого настрою.
- Підтримуйте здоров'я дитини: забезпечте їй повноцінний сон, здорове харчування та регулярні фізичні вправи.

- Підтримуйте емоційні потреби дитини та допомагайте їй виражати свої почуття.

- Використовуйте ігри та вправи для розвитку емоційних і вольових якостей.

- Цікаві статті: Розвиток емоційної сфери у дітей дошкільного віку, Як допомогти дитині впоратися з емоціями, Емоційний розвиток дитини: поради батькам.

- Книги для батьків: «Як виховати емоційно інтелектуальну дитину» - Гіллель Л. Грант, Робін Е. Хобарт, «Емоційний розвиток дитини дошкільного віку» - О.М. Костюк, «Як навчити дитину говорити про свої почуття» - Адель Фібер, Елізабет Ейзенберг.

Поради вихователям та психологам:

- Створіть сприятливу емоційну атмосферу в групі: будьте доброзичливими, уважними та справедливими до всіх дітей.

- Організуйте цікаві та різноманітні заняття: це допоможе дітям краще пізнати себе та навколишній світ.

- Вчіть дітей емоційної грамотності: допоможіть їм зрозуміти свої емоції та емоції інших людей.

- Розвивайте у дітей навички саморегуляції: навчайте їх заспокоюватися, контролювати свої емоції та вирішувати конфлікти мирним шляхом.

- Співпрацюйте з батьками: інформуйте їх про емоційний стан дитини та надавайте їм рекомендації щодо виховання.

- Забезпечуйте емоційний комфорт у групі.

- Використовуйте проєктивні методики та тести для виявлення емоційного стану дітей.

- Розробляйте індивідуальні програми розвитку для дітей з відхиленнями у емоційно-вольовій сфері.

- Методичні розробки: «Діагностика емоційно-вольової сфери та емоційного розвитку дітей дошкільного віку», «Ігри та заняття для розвитку

емоційної сфери дітей дошкільного віку», «Як допомогти дитині впоратися з емоціями».

- Вебінари та семінари: «Емоційний розвиток дитини дошкільного віку: особливості та завдання», «Як організувати роботу з розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку», «Практичні методи роботи з емоційно складними дітьми».